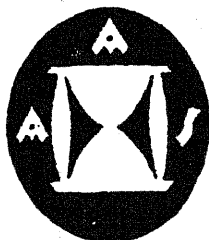

AJALOO LINE AJAKIRI

N° 3

1939

KAHEKSATEISTKÜMNES AASTAKÄIK

T O I M E T U S

O. LIIV

PEATOIMETAJA

E. BLUMFELDT / R. INDREKO / H. KRUUS

H. SEPP / P. TARVEL / J. VASAR

H. FISCHER

TOIMETUSE SEKRETÄR

	Lk.
Etruskide kultuur nüüdisaja teaduse valgustusel. P. Haliste . . .	121
Väikerahvalik tunnetus eesti ühiskondlikus mõttes. Hans Kruus .	136
Ühest unustatud Balti uurijast. F. Linnus	147
Akadeemiline Ajaloo-Selts 1938./39. tegevusaastal. Marta Sorg- sepp	153
Arvustused (J. E. A. Jolliffe, The Constitutional History of Medieval England from the English Settlement to 1485, D. L. Keir, The Constitutional History of Modern Britain 1485—1937 — P. Tarvel; Edgars Dunsdorfs, Vidzemes arklu revizijas 1601—1638 — Leo Leesment; Edgars Dunsdorfs, Actus revisionis Livoniae 1638 (Pars Latviae, Fasc. I) — O. Liiv; Генрих Латвийский, Хроника Ливонии — Heinrich Laakmann; Kristian Setterwall, Svensk historisk bib- liografi 1771—1874 — Fr. Puksoo; Sten Karling, Gotland och Estlands medeltida byggnadskonst — Arm. Tuulse; Arved von Schmidt, Die Pastoren Oesels seit der Reformation — H. Speer; Märt Raud, Eesti Vabariigi President Konstantin Päts, Fr. Too- mus, Konstantin Päts ja riigireformi aastad — H. Fischer; R. Indreko, E. Laid, H. Moora, O. Saadre, M. Schmiedehelm ja A. Vassar, Muistse Eesti linnused — Lemmit Mark; Arno Raag, Kolm nädalat punast diktatuuri — O. Vares).	160
Varia	179

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi väljaanne

„AJALOOLINE AJAKIRI“

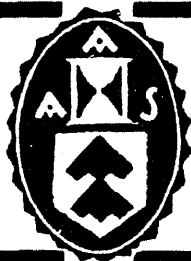
seab enda ülesandeks tõlgendada meil ajaloolisi harrastusi, äratada huvi ajaloo, eeskätt meie rahva ajaloo vastu võimalikult laiemais ringkonnis väljaspool uurijate ja ajaloo õppijate kitsaid rühmi. Parimate kodu- ja välismaa uurijate vastavate artiklite, ülevaadete ja arvustuste kaudu jälgib „Ajalooline Ajakiri“ pidevalt nii kodumaa kui ka üldise ajaloo uurimise edusamme meil ja mujal. Jätkates oma 18. aastakäiku, toob „Ajalooline Ajakiri“ 1939. a., silmas pidades eelmainitud põhimõtteid, rea uudseid uurimusi nii üldise kui ka Eesti ja Põhjamaade ajaloo alalt.

„Ajalooline Ajakiri“ ilmub 4 numbrit aastas. **Tellimishind:** 3 kr. aastas. Üksiknumber 80 senti. Kuulutuste lehekülj — 10 krooni, $\frac{1}{2}$ lehekülje — 5 krooni jne.

Toimetus: peatoimetaja — dr. O. Liiv, toimetuse liikmed — mag. E. Blumfeldt, mag. R. Indreko, prof. H. Kruus, prof. H. Sepp, prof. P. Tarvel, prof. J. Vassar; toimetuse sekretär — mag. H. Fischer.

Toimetuse aadress: Riigi Keskarhiiv, Tartu.

Talitus asub: Tartu, K./Ü. „Loodus“, Ülikooli tän. 18; sealsamas on saadaval ka „Ajaloolise Ajakirja“ eelmised aastakäigud. Tellimisi võtavad vastu kõik E. V. postiasutised.

Etruskide kultuur nüüdisaja teaduse valgustusel.

Kõneldes antiikaja rahvastest mõtleme esijoones hellenitele ja roomlastele. Tänapäeval tuleb aga siiski osalt mõelda veel kolmandale rahvale, kes oma kultuuriliselt asendilt asetseb teataval määral hellenite ja roomlaste vahel, olles ise saanud mõjustusi Hellaselt ja mõjustanud omakord Roomat, — nimelt etruskidele, kellede kultuuri üksikalade kokkuvõtlik valgustamine ongi käesoleva artikli ülesandeks¹.

Etruskide kultuuri uurimine on viimaseil aastakümneil arenenud silmapaistvate tagajärgedega, tänu eeskätt rea etruskoloogide, kuid ka teiste antiikkultuuri uurijate töödele². Seetõttu oleme tänapäeval

¹ Üldkäsitlustest, mida olen kasutanud, mainin eeskätt järgmisi: P. Ducati, *Etruria antica*, I—II, 2. tr., Torino 1926; B. Nogara, *Gli Etruschi e la loro civiltà*, Milano 1932 (prantsuskeelses tõlkes 1936); P. Ducati, *Le problème étrusque*, Paris 1938.

² Vanema generatsiooni teadlastest ja nende töödest, mis nüüd muide on osaliselt vananenud, olgu siinkohal nimetatud järgmised: K. O. Müller, *Die Etrusker*, Breslau 1828; uus väljaanne, korraldatud W. Deecke poolt, Stuttgart 1877 — magistraalse tähtsusega teos veel praegugi, hästi dokumenteeritud; Th. Mommsen, *Römische Geschichte*, I, lk. 116 jj. ja teisel (11. tr., Berlin 1912); J. Martha, *L'art étrusque — põhjapaneva tähtsusega teos etruski kunsti uurimise alal*; C. Pauli — etruski raidkirjade kogu „*Corpus inscriptionum Etruscarum*“ väljaandmise algataja ja osalt teostaja (koos O. A. Danielsson'iga) ja rea eriuurimuste autor etruski keele ja kultuuri alalt; Ad. Furtwängler, *Die antiken Gemmen*, III, lk. 173 jj., Leipzig-Berlin 1900 — originaalne etruskide päritolu küsimuse käsitlus, nüüd vananenud. — Uuema aja teadlastest on peale eelmises märkuses nimetatute tuntuimad: A. Trombetti, *La lingua etrusca. Grammatica, testi con commento, saggi di traduzione interlineare, lessico*, Firenze 1928 — rida tähtsaid hüpoteese

kaugele eemaldunud tollest, võiks öelda veidi üleolevast suhtumisest etruskesse, mida jagas näit. isegi niisugune geniaalne Vana-Itaalia kultuuri tundja, nagu Mommsen³, kuigi K. O. Müller'i sellekohased uurimused oleksid ehk pidanud teda sundima suuremale ettevaatusele⁴, ja samuti peame praegusajal omistama etruskidele mitte ainult suurema kultuurilise iseseisvuse kui seda on tehtud varemini⁵, vaid osalt ka, nagu allpool näeme, küllaltki tähtsa missiooni täitmise antiikse kultuuri arengus üldse.

Asudes etruski kultuuri vaatlemisele märgime kõigepealt selle geograafilised alad tema õitsengu ajal VIII sajandist VI sajandini e. Kr. Vastavalt etruskide elukohtadele olid need alad järgmised: a) Etruuria maakond (praegune Toskaana), kuhu kuulusid tähtsamate keskustena linnad Caere, Veii, Tarquinii, Volaterrae, Populonia, Clusium, Perusia; b) Padua, Mantua, Bononia ja Parma linnade piirkond Po ümbruses; c) Capua, Nola, Surrentum'i ja Salernum'i piirkond Kampanias ning võib-olla ka Pompeji⁶.

Peale nende kesksete etruski alade ulatus etruskide ekspansioon osaliselt ka veel Latium'i. On tõenäone, et vähemalt Praeneste oli siin etruski linnaks, nagu seda on kinnitanud arheoloogilised leiud ja nagu osalt ka sama näib ütlevat kirjanik Quintilianus'e teade Praeneste murde lähedusest sabiini ja etruski keelega⁷.

etruski keele küsimuses, lähtekoht edaspidistele etruski keele uurimistele (vt. P. Ducati arvustust ajakirjas „Historia, Studi storici per l'antichità classica“, III, 1929, lk. 143 jj.); A. Åkerström, Studien über die etruskischen Gräber, Lund 1934 — fundamentaalne teos etruski haudade, eriti kamberhaudade alalt, väga täpse ja rikkaliku andmestikuga (vt. F. N. Pryce'i arvustust ajakirjas „Journal of Roman Studies“, XXV, 1935, lk. 245 jj.); F. Schachermeyr, Etruskische Frühgeschichte, Berlin-Leipzig 1929 — tähtis teos, kaitses väga edukalt teooriat etruskide transmariinest päritolust; Fr. Altheim, Epochen der römischen Geschichte, Frankfurt M. ääres 1934 — rida huvitavaid üldist laadi tähelepanekuid etruski kultuuri ja ta vahekorra kohta hellenismi ja roomlusega; vajab paiguti kriitilist suhtumist. — Olgu veel tähendatud, et itaallaste poolt on a. 1927 asutatud Firenze's eriline instituut „Istituto degli Studi Etruschi“, mille ülesandeks on soodustada etruskoloogilisi uurimisi nii Itaalias kui ka rahvusvahelises ulatuses, eriti sellekohase perioodilise organi „Studi Etruschi“ kaudu.

³ Th. Mommsen, *op. cit.*, I, lk. 116 jj.

⁴ K. O. Müller, *op. cit.*

⁵ Nii arvab näit. veel Ed. Meyer, et etruskide kultuuriolu olevat väga suurel määral kreeka olude otseseks kooptiaks (Geschichte des Altertums, II, lk. 710 jj., Stuttgart 1893).

⁶ Vt. A. Maiuri, Historia IV, 1930, lk. 51 ja *ibid.* märkus 4 mainitud kirjandust.

⁷ Quint., institutio oratoria I 5, 56. — Praeneste kohta üldiselt vt. märkuses 1 nimetatud B. Nougara teoses lk. 21 (kasutan nii siin, kui ka edaspidi prantsuskeelset väljaannet „Les etrusques et leur civilisation“, Paris 1936, kuigi see pole laitmatu, sest itaaliakeelne algupärand on mulle kättesaamatu).

Raskemini on kindlaks määratav Rooma enda otsene vahekord etruskidega. Nimekate etruskoloogide poolt on väidetud, et Rooma linnana võlgnevat arvatavasti juba oma tekke ja esialgse kujunemise etruskidele. Isegi Rooma nime on tahetud tuletada, kuigi tähenduse suhtes mitte üksmeelselt, etruski keelest. Kolme rooma tribus'e nimed *Tities*, *Ramnes* ja *Luceres* olevat laenatud etruskidelt ning etruski mõju tõestavat peale muu arheoloogilised allikad, eriti etruski ehituskunsti normide kohaselt rajatud Jupiter Optimus Maximus'e tempel Kapitooliumil ja Servius Tullius'e aega tagasiulatav Carcer Mamer-tinus⁸.

Kindlal kujul võime siiski kõnelda vaid etruski dünastia valit-susest Roomas Tarquinius'te ajal⁹. Selle valitsusega kaasas käis arvatavasti ka väikesearvulise etruski valitseva klassi sissetoomine Rooma, ilma et seejuures oleks siiski teostatud immigratsiooni suure-mas ulatuses. Latiinid säilitasid igatahes ka etruski valitsuse ajal oma rahvuse ja samuti oma keele, nagu seda tõendavad epigraafi-lised leiud VI sajandist e. Kr.¹⁰.

Sellele ülevaatele etruski kultuuri levikualadest oleks veel lisan-dada niipalju, et primaarseks alaks, mis moodustas lähtekoha kõnes-oleva kultuuri levimisel oli Etruuria maakond, praegune Toskaana. Siit siis suundus etruskide ekspansioon osalt põhja poole Po ümb-russe ja osalt, riivates Latium'i, lõuna poole Kampaaniasse¹¹.

Tekib küsimus, kust ja millal olid etruskid tulnud Etruuriasse. Vastuse otsimine sellele küsimusele viib meid etruskoloogia ühe kardinaalseima probleemi juurde, mille lahendamine, kui see osutuks võimalikuks, omaks küllaltki suurt tähtsust etruski kultuuri probleemistiku kohta üldse.

Küsimust on debateeritud juba antiikajal, kusjuures üksteise

⁸ Vt. P. Ducati, *op. cit.*, II, lk. 5 jj.

⁹ Tarquinius'te vahel asetsev Servius Tullius'e valitsusaeg tuleb käesole-vast seosest eraldada; sest kuigi seda väidab keiser Claudius oma Lyon'i raidkirjas säilinud kõnes ja kuigi Claudius'e eeskuju järgib rida uuemagi aja teadlasi, saab siiski vaevalt pidada Servius Tullius't etruskiks, vaid tuleb temas pigemini näha, nagu seda osutab juba ta nimi, latiini. Küsi-muse kohta vt. H. Last, Cambridge Ancient History, VII, 1928, lk. 391.

¹⁰ Mõeldud on siin eeskätt nn. *lapis niger*'it, mis tõenäoselt kuulub VI sajandisse e. Kr.; tekst on välja antud H. Dessau poolt raidkirjade kogus „Inscriptiones Latinae Selectae“, nr. 4913; uusim käsitlus F. Leif-feri ja E. Goldmanni poolt ajakirjas „Klio“, Supplementband XXVII, 1932. — Rooma vahekorraest etruski kultuuriga annab hea üldise ülevaate Fr. Altheim, Epochen der römischen Geschichte, lk. 110 jj., Frankfurt M. ä. 1934.

¹¹ Siin-nimetatud levikualadega peame kindlasti piirduma ja tuleb hoiduda Schulten'i teooriast, mille järgi etruskid (Schulten'i järgi türseenid) olevat elanud mitte ainult kogu Vahemere, vaid osalt isegi Atlandi ookeani rannikul; vt. A. d. Schulten, Die Etrusker in Spanien (ajakirjas „Klio“, V, 1930, lk. 365—432).

vastu seisid kaks teesi: ühe järgi, mille autoriks on Herodotos, olid etruskid Itaaliasse sisse rännanud, kuna teise teesi järgi, mida esindab Dionysios Halikarnassosest, nad olid autohtoonid¹². Ka nüüdise aja teadus pole ses küsimuses väga oluliselt edasi jõudnud, sest mainitud teeside ümber vaieldakse praegugi.

Siinkohal tohiksime etruskide päritolu küsimuse vaatlemisel piirduda kolme tähtsama teooriaga. Alustame nn. transmariinse teooriaga, mille isaks on Herodotos ja mis, vastates tõenäoselt kõige enam tõeludele, on leidnud ikka rohkem pooldajaid viimasel ajal. Selle teooria järgi on etruskid (kreeka terminoloogia järgi türreenid) sisse rännanud Itaaliasse umb. a. 1000—800 e. Kr., tulles merd mööda Väike-Aasiast (Herodotos'e järgi Lüüdiast) ja asudes elama Etruuriasse. Teooria põhjenduseks on toodud peamiselt järgmisi argumente: a) Etruski kunstis, eriti vaasimaalis, võib tähele panna Egeuse mere piirkonna mõjustusi; b) nn. *disciplina etrusca's*, s. t. etruskide usundilise ja riikliku elu korralduste ja õpetuste kompleksis leidub mõjusid, mille lähtekohaks võib põhjendatult pidada maa-ala Väike-Aasiast kuni Baabülonini; c) tuntud Lemnose steel (leitud a. 1885) sisaldab raidkirju VII sajandist e. Kr., mis oma keeleliselt iseloomult langevad ühte etruski raidkirjadega; see asjaolu tõenäoselt kõneleb etruskide olemasolust tol ajal Egeuse meres¹³. Nagu öeldud, on transmariinse päritolu teooria leidnud viimasel ajal üha suurenevat poolehoidu, eriti arheoloogide, aga samuti ka mõnede nimekate lingvistide juures¹⁴.

Sisserändajaiks peab etruske ka nn. kontinentaalse päritolu teooria, mille järgi aga etruskid olevat jõudnud Itaaliasse mitte mere kaudu, vaid maad mööda, tulles põhjast. Keeldudes omistamast eelmise teooria argumentidele otsustavat tähendust toetuvad kontinentaalse teooria pooldajad eeskätt Titus Livius'e vastavale teatele tema ajaloo V raamatus (peatükk 33), mille järgi etruskid olevat varemini elanud Alpides ja sealt tulnud Etruuriasse. See teooria on endale tuge otsinud muuseas etruski rahva etruskikeelsest nimest *Rasenna*, mis olevat suguluses *Raeti* nimega, seega rahvuse nimega, kes elas Alpides. Ometi tunduvad selle teooria põhjendused nõrgematena kui eelmise omad. Eriti ei taha paika pidada argumentee-

¹² Vt. Herodot., *Histor.* I, 94 ja Dionys. Hal., *Antiquitates Romanae* I, 26 jj., 30.

¹³ Välja antud G. Cousin'i ja F. Dürrbach'i poolt ajakirjas „Bulletin de correspondance hellénique“, X, 1886, lk. 1 jj. Mõõtuandev väljaanne on nüüd: E. Nachmanson, *Die vorgriechischen Inschriften von Lemnos* (ajakirjas „Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts“, Athenische Abteilung, XXXIII, 1908, lk. 47 jj.). Vrd. ka G. Karo, *Die „tyrsenische“ Stele von Lemnos* (*ibid.*, lk. 65 jj.).

¹⁴ Nimetatud olgu siin P. Kretschmer; vt. tema artiklit „Sprache“ A. Gercke ja Ed. Norden'i käsiraamatus „Einleitung in die Altertumswissenschaft“, I, 1927 (3. tr.), lk. 107.

rimine Livius'ega, sest vastav teade käib küll etruskide kohta, kuid üsna tõenäoselt ainult nende etruskide kohta, kes olid sattunud Alpidesse IV sajandi alguses, põgeneses gallialaste pealetungi eest.

Viimaseil aastail on siiski hakanud mõnevõrra pinda võitma, tänu eeskätt itaalia lingvistide, nagu Trombetti, Devoto jt. töödele, ka nn. autohtoonsuse teooria. Selle järgi tuleb etruskes näha rahvust, kelle esivanemad olid asunud elama Etruuriasse juba väga vanal ajal, võib-olla juba neoliitikumi ajastul (kuni III millenniumini e. Kr.), nii et neid võib seetõttu pidada autohtoonideks relatiivses mõttes. Etruskid kuulusid seega nn. „Vahemere rahvusse“, kes olevat elanud Itaalias enne indoeurooplasi ja seal paiguti pidevalt püsinud ajaloolise ajani. Lingvistiliselt seisukohalt näib see teooria olevat laimatu, kuid vastuväiteid on tehtud arheoloogide poolt, sest näib olevat võimatu eeldada ühe ja sama rahvuse lakkamatut olemist Etruurias nii vanust ajast alates¹⁵.

Ühtki praegu olemasolevaist etruskide päritolu teooriaist ei saa siiski pidada lõplikuks, ning paistab, et küsimus polegi võib-olla lahendatav nende andmete põhjal, mida teadus praegu kasutab. Etruskide kultuuri käsitlemisel annab see negatiivne olukord end igatahes paiguti raskendavalt tunda, sest me omaksime siin paremaid võimalusi, kui lähtekohad oleksid kindlad. Seda puudust tuleb veel eriti kahetseda seetõttu, et ka meie allikad — nendeks on esijoones antiikkirjanikkude vastavad teated ja arheoloogilised andmed — pole sageli kaugeltki küllaldased, et võimaldada üksikasjalisemat tungimist kõnesoleva kultuuri probleemesse. Sellele vaatamata on etruski kultuuri üldpilt siiski enam-vähem jälgitav ja me asume nüüd selle lähemale vaatlemisele.

Fikseerigem kõigepealt käsitledava kultuuri välised, majanduslikud alused, milledeks olid põlluharimine, tööstus ja kaubandus.

Et etruskid olid agrikoolne rahvas, see on tõestatud nii antiikkirjanikkude vastavate avalduste¹⁶ kui ka mõningate teadete etruski kultuse alalt¹⁷. Peamiseks tegelusalaks oli siin teraviljakasvatuse, mida viljeldi lagendikel ja jõeorgudes, kuna mäenõlvakul kasvatati oliive ja viinamarju. Tähtsaks alaks oli ka lina-

¹⁵ Hea üksikasjalise ülevaate etruskide päritolu probleemistikust annab nüüd märkuses 1 mainitud P. Ducati värske raamat „Le problème étrusque“. Ducati'l endal on seejuures oma teooria, mille järgi etruskide rahvus olevat tekkinud kahe rahva kokkusulamise tagajärjel; nendeks olevat olnud ühelt poolt põhjast sisserännanud umbrid, kes olnud Villanova kultuuri kandjad, ja teiselt poolt kolonistid Väike-Aasiast — türreenid, kes seltsinud umbritega.

¹⁶ Vt. näit. Livius, XXVIII, 45, 14 jj.; Varro, Rer. rust. l. I, 44, 1; cf. ka Plinius, Hist. nat. XVIII, 12, 66.

¹⁷ Vt. näit. Cicero teoses „De divinatione“ (II, 23) säilinud müüti jumal Tages'est, kes maailma sündis mullapangast, omades seejuures noormehe välimust, kuid rauga tarkust.

kasvatus. Peale selle on meile säilinud teateid karja-, eriti lamba- kasvatusesest ja seoses sellega villatööstusest¹⁸.

Kuid etruskid kasutasid intensiivselt ka nende asukohtades leiduvaid loodusvarasid. Siin tuleks eriti mainida nende raua- ja vase- tööstust, mille keskuseks oli Populonia linn Elba saare vastas, kust saadi peamiselt toorrauda, kuna vaske leidis ka Etruuria mandril. Peale selle tuleb märkida samuti pronksitööstust, mis eeldas vajadust tina järele ja selle sissevedu, oma maal puudumise tõttu, Briti saarestikust, arvatavasti Gallia kaudu. Kõigil neil tööstusala- del töötati mitte ainult oma tarvete rahuldamiseks, vaid veel roh- kem ekspordi huvides. On märkimisväärne, et etruskide valmis- tatud mitmesugused pronksesemed olid otsitud ja hinnatud isegi V sajandi Ateenas. Nimetada tuleb veel nende tooteid vääris- metallide ja osalt vaasitööstusegi alalt. Eriti on imeteldud arheo- loogiliste leidude puhul etruski filigraantöid, mis alal nad on olnud suutelised võistleva kõigi aegade parimate saavutistega. Keraa- mika alal igatahes ei küüni nende tooted küll üldiselt ei vastupida- vuselt ega koloriidi värskuselt Attika vaasitööstuse tasemeni, kuid siingi on nad saavutanud silmapaistvaid tagajärgi nn. *bucchero-* tüüpi terrakotadega¹⁹.

Kuivõrra ulatuslik oli veel isegi III sajandil e. Kr. põllunduslik ja tööstuslik tootmine Etruurias, selle kohta annab kujuka pildi Livius oma kirjelduses (XXVIII, 45, 14 jj.) noist, nagu osutavad vas- tavad arvud, ulatuslikest kohustusist, millised a. 205 Scipio sõjaväe varustamisel Aafrika retke puhul endile vabatahtlikult võtsid etruski tähtsamad linnad: Caere annab varustist vilja ja mitmesuguste toidu- ainetega; Populonia varustab rauaga; Tarquinii annab linast riidet purjede jaoks; Volaterrae — vilja, nagu Caere'gi ja peale selle laevade ehitamisel vajalikku vaha ja vaiku; Arretium — mitmesuguseid relvi ja metallist tarberiistu; viimati Perugia, Clusium ja Rusellae — puitu ja toiduaineid.

On arusaadav, et niivõrra arenenud põllunduse ja tööstusega rööbiti pidid etruskid arendama ka ulatuslikku kaubandust. Ja tõe- poolest, meile on säilinud andmeid, mis seda oletust kinnitavad. Küsimuse lähemal vaatlemisel ilmnevad seejuures kaks kaubandus-liku liiklemise ala: a) Itaalia poolsaare rahvad ja b) Vahemere rahvad väljaspool Itaaliat. Mis puutub viimastesse, siis olgu kõige- pealt nimetatud foiniiklased, kelledega etruskidel on olnud, nagu tõendavad arheoloogilised leiud, väga elavaid kaubandussuhteid vane- mal ajal, kuni VIII sajandi lõpuni e. Kr. Hiljemini on need suhted

¹⁸ Üksikasjalisemalt P. Ducati, *Etruria antica*, I, lk. 151 jj., ja B. Nogara, *op. cit.*, lk. 43 jj.

¹⁹ Üksikasjade kohta vt B. Nogara, *op. cit.*, lk. 49 jj., ja P. Ducati, *op. cit.*, I, lk. 149 jj.

jätkunud samutigi foiniiklaste asumaaga Aafrikas — Kartaagoga, kusjuures kaubandusliku vahekorraga liitus teatavasti ka poliitiline, mis oli sihitud etruskide ja Kartaago ühise vastase — Rooma vastu. VI sajandist alates tuleb etruskide kaubandusliku partnerina nimetada ka helleneid, alul joonlasi, eriti Fokaiat, ja hiljemini Ateenat. Kuivõrra ulatuslik oli Ateena keraamika toodete eksport Etruuriasse, tõendab ilmsesti juba see asjaolu, et meie teated attika vaasimaalist VI sajandil baseeruvad väga suurel määral just Etruurias tehtud leidudel. Siiski, pärast Cumae lahingut (a. 474) katkevad, või vähemalt lõdveneivad tublisti sidemed Kreekaga, ja siitpeale peab Etruuria tahtes või tahtmata korraldama oma kaubandussuhteid esijoones Roomaga. Eri lehekülje moodustab seejuures Etruuria hilisemate kaubandussuhete arengus vahekord gallialastega; muide oli see IV ja III sajandil intensiivne mitte ainult majanduslikul, vaid ka üldkultuurilisel alal, sest III sajandi kestel etruskiseeruvad gallialased, eriti tsisalpiinses Gallias ja Pitseenumis, väga tugevasti nii oma tsiviil- kui ka militaarse elu korralduses²⁰.

Arendades põllundust, tööstust ja kaubandust, omasid etruskid seega vajalikke väliseid eeldusi iseseisvaks kultuurieluks nii riiklikul kui teistel aladel. Me siirdumegi nüüd etruskide riikliku elu vaatlemisele.

Meie teated piirduvad ses küsimuses küll ainult Etruuria maa-alaga; on siiski põhjust oletada, et olukord polnud teissugune ka Po ümbruse ja Kampaania etruskidel, kelledele seega on võimalik üle kanda kõike seda, mida me teame etruskide riiklikust korraldusest Etruurias. Viimane oli rajatud föderatiivsele põhimõttele. Etruskide riiklikuks organisatsiooniks oli nimelt 12 tähtsama Etruuria linna konföderatsioon, või pigemini, nagu öeldakse antiikaja allikais, 12 lukumoonia ehk 12 rahva konföderatsioon — *duodecim populi Etruriae*²¹. Seejuures väärib tähelepanu, et etruskide riikliku organisatsiooni postulaadiks oli vabaduse ja sõltumatuse idee: ükski 12-st konföderatsiooni kuuluvaist lukumooniaist ei omanud ülekaalu võrreldes teistega. Ühiseks sidemeks, mis organisatsiooni koos hoidis, olid seepärast eeskätt ühine keel, ühised kombed, ühine usund ja selle riitused, eriti just usund.

12 lukumoonia ühiseks keskuseks oli etruskide tähtsama jumala Voltumna (*deus Etruriae princeps*) tempel — *fanum Voltumnae*, mis asetseb Lõuna-Etruurias, võib-olla Tarquinii linnas, ja kus peeti vähemalt üks kord aastas konföderatsiooni koosolekuid. Need kokkutulekud *fanum Voltumnae* juures, mida muide on võrreldud kreeka

²⁰ Üksikasjade kohta vt. P. D u c a t i, *op. cit.*, I, lk. 153 jj., kus leidub teateid ka etruski rahamite kohta. Vrd. ka B. N o g a r a, *op. cit.*, lk. 54 jj.

²¹ Sõnaga „populus“ on lukumoonia tähendust kindlasti paremini tõlgendatud, sest ühe lukumoonia maa-alal leidus tavaliselt pealinna kõrval teisigi linnu, milledest mõned võisid olla pealinnast suuremadki.

Olümpia-mängudega, taotlesid eeskätt üldrahvuslikke ja usundilisi, osalt ka poliitilisi ja majanduslikke eesmärke.

Kuivõrra iseseisvad olid üksikud lukumooniad, selle kohta leidub huvitavaid teateid Livius'el (IV, 17 jj.). Kui a. 438 e. Kr. Rooma koloonia Fidenae tõstis mässu oma emalinna vastu, toetas teda etruski linn Veii. Hiljemini aga, kui Fidenae oli vallutatud Rooma poolt, tekkis Veii'l raskusi ja ta pöördus abi saamiseks Rooma vastu konföderatsiooni poole. See abipalve lükati aga tagasi, ja nimelt põhjusel, et Veii oli alustanud aktsiooni Rooma vastu iseseisvalt, ilma konföderatsioonilt nõu küsimata. Alles a. 431 muudeti nähtavasti seda otsust ses mõttes, et konföderatsiooni üksikuile liikmeile anti vabadus talitada abiandmise küsimuses oma suva järgi. Edaspidi aga, kui need liikmed, kes olid otsustanud abi anda, sellest loobusid, otsis Veii abi väljastpoolt konföderatsiooni ja saigi seda sealt. Sellest kõigest nähtub, et isegi nii ulatusliku tähtsusega küsimusis, nagu seda on sõjapidamine, võisid üksikud lukumooniad talitada iseseisvalt, igatahes siis ka individuaalselt vastutust kandes. Ühe liikme poolt peetav sõda ei haaranud seega konföderatsiooni kui niisugust; ning kui viimase piirkonnas polnud võimalik leida sõjaliitlasi, võidi neid otsida ka väljastpoolt. Teiselt poolt peab tähendama, et kuigi sidemed konföderatsiooni liikmete vahel olid võrdlemisi lõdvad, püsis siiski nende vahel teatav moraalne ühtekuuluvustunne, milline, nagu ülal tähendatud, oli tingitud ühise keele, ühiste kommete ja ühise usundi olemasolust. Tohiks nimelt olla sümptomaatiline, et säilinud allikais ei leidu teateid lukumooniate omavahelistest sõjalistest konfliktidest. Ei konföderatsioon säärana ega ka selle üksikud liikmed ei intervenueerinud isegi neil juhtudel, kui mõnes lukumoonias pandi revolutsioonilisel teel kehtima säärane valitsusvorm, mis oli vastuolus teiste lukumooniate riigikorraga.

Riigikord oli alul kõigis lukumooniais monarhistlik. Lukumoonia eesotsas seisis monarh — kuningas, kes oli valitud kõrgemast aristokraatiast ja töötas tihedas kontaktis viimasega. Võib isegi öelda, et riigikord oli monarhistlik vaid näiliselt, tõeliselt aga oligarhiline, sest tegelik valitsemine oli eri lukumooniais koondatud lukumoonia-nõukogusse (senatisse), mis koosnes mainitud aristokraatia esindajaist — neist, keda rooma allikad nimetavad *principes*. Nii võis üleminek vabariiklikule korrale Etruurias teostuda ilma suuremate vapustusteta. Me teamegi, et V sajandi lõpuks moodustasid *fanum Voltumnae* konföderatsiooni peamiselt — muidugi aristokraatlikud — vabariigid.

Poliitilise korraga on kokkukõlas Etruuria sotsiaalne diferentsiatsioon. Ülema, valitseva klassi kõrval, kellele kuulus poliitilise võimu kõrval samuti majanduslik, elas lihtrahvas — pleebis, kes oli valitseva klassiga klientelvahekorras ja kelle peamiseks

tegevusalaks oli oma isandaile kuuluva maa harimine. Tõenäoselt esines pleebsi kõrval ka pärisorjade klass, mis koosnes majateeni-jaist, muusikantidest, tantsijaist, atleetidest jne. Aja jooksul tekkis viimati valitseva klassi ja pleebsi vahele ka kodanlik keskklass; selle moodustasid plebeid, kes maaharimiselt olid siirdunud kaubanduse ja tööstuse alale, ja vabakslastud orjad. Et see keskklass nõudis endale, nagu mujalgi antiikses maailmas, poliitilisi õigusi, siis oli arvatavasti ta aegapidi toimuva tõusuga osaliselt põhjustatud ka ülaltähendatud üleminek monarhialt vabariiklikule korrale üksikuis luku-mooniais²².

Nagu nägime, leidub etruskide föderatiivses korralduses teatavaid vabaduse ja sõltumatuse momente. Sama on kehtiv ka nende perekondliku elu korralduse kohta. Nimelt pakub siin huvi etruski naiste seisundi küsimus. Bachofen'ist alates on teatavasti olnud viisiks kõnelda etruski matriarhaadist²³, kusjuures aluseks on olnud ühelt poolt etruski raidkirjalised tekstid, teiselt poolt mõningad andmed etruski mütoloogiast. Nimelt on etruski hauaraidkirjadele omane teatav iseärasus, mida ei leidu ei Kreekas ega Roomas koos muu Itaaliaga: surnu päritolu nimetamine ema järgi. Seejuures esineb ühtedes tekstides surnu isa nimetuse kõrval ühtlasi ema nimetus; teistes aga on ema nimetatud üksi, ilma et isa üldse mainitaks²⁴. Mis puutub mütoloogilistesse andmetesse, siis on etruskidel näit. olemas niisugune kuju, nagu heeros Erulus, Feronia poeg, kes seega on metronüümilist päritolu²⁵. Sellest kõigest ongi järeldatud, et etruskel olevat ema moodustanud perekonna tuuma, mispärast teda sageli mainiti üksi, ilma isata. Ometi peab tähendama, et praegu meie käsutuses olevaist andmeist ei näi piisavat niisuguse järelduse tegemiseks, veel vähem siis matriarhaadi-teesi püstitamiseks. Sest kuigi ema nime nimetamine etruskide nomenklatuuris osutab seesugusele komebele, mida ei tunta ei Roomas ega Kreekas, tuleb siiski silmas pidada, et ema nimi esineb mainitud hauaraidkirjades teisel kohal, seega isa nime järel. Juba see asjaolu üksi on vastuolus igasuguste oletustega etruski matriarhaadist. Oluline on veel asjaolu, et etruski nomenklatuuris kannab poeg isa, mitte, aga ema sugukonnanime²⁶. Seepärast ei peaks ka lubatav olema väita, nagu

²² Etruskide riikliku ja sotsiaalse korra üksikasjade kohta vt. P. Ducati, *Etruria antica*, I, lk. 133 jj., ja B. Nogara, *op. cit.*, lk. 24 jj.

²³ Vt. J. J. Bachofen, *Das Mutterrecht*, lk. 92, Stuttgart 1861 (2. tr. 1897 mulle kättesaamatu) ja sama autori „Die Sage von Tanaquil“, Heidelberg 1870 (*passim*).

²⁴ Üksikasjade kohta vt. K. O. Müller-Deecke, *op. cit.*, I, lk. 376 j.; J. Martha Daremberg-Saglio entsüklopeedias „Dictionnaire des antiquités grecques et romaines“ märksõna „Etrusci“ all, lk. 822.

²⁵ Vt. Fr. Altheim, *op. cit.*, lk. 237.

²⁶ B. Nogara, *op. cit.*, lk. 204.

seda viimasel ajal on tehtud, et etruskidel moodustavat naine perekonna tuuma, kuna mees asetsevat isegi nagu väljaspool perekonda²⁷. Ja kui viimati paljudes, muide hilisemasse aega kuuluvais raidkirjuses, emä nimi esineb üksi, siis on sel puhul vististi õige oletus, et siin on tegu illegitiimsete lastega²⁸.

Heites seetõttu kõrvale põhjendamatud oletused etruski mat-riarhaadist või etruski naise määravast asendist perekondlikus elus, võime teiselt poolt siiski konstateerida tõsiasja, et etruski naised kasutasid palju suuremaid õigusi ja vabadusi kui kreeka ja rooma omad. Väärrib nimelt tähelepanu nende osavõtt avalikust elust koos meestega, nagu sellest, muide sageli liialdaval, kõnelevad antiikaja kirjanikud ja nagu seda tõendavad samuti vastavad kujutised etruski kunsti vallast: näeme etruski naist osa võtmas avalikest pidustusist ja mängudest, viibimas koos meestega sööminguil, teotsemas ise-seisvalt majanduslikul alal — ühe sõnaga, esinemas mehe väärilise ja võrdne partnerina. On kindel, et etruski naise positsioon oli tugevam isegi rooma naise omast; seega on ta nime mainimine huaraidkirjades, millest jutt oli ülal, teatavas mõttes etruski perekondliku moraali tunnus. Ka Kreeka oma gūnaikeioni instituudiga, mida näit. iseloomustab nii kujukalt Euripides'e tuntud monoloog tragöödias „Medeia“ (v. 214 jj.), pakub meile ses suhtes teissugust pilti. Kust see erinevus etruskidel pärineb, ei ole täitsa selge. Võib-olla tuleb siin arvestada nn. „Vahemere kultuuri“ mõjustusi, mis kultuurist viimasel ajal teaduses nii palju kõneldakse, võib-olla on siin aga ka tegu mõningate Väike-Aasia olude kajastumisega, mis oletus sobiks hästi etruskide transmariinse päritolu teooriaga.

Etruski naise olukorrast öeldu põhjal võime etruskide perekonnaelu olusid pidada üldiselt soliidseiks²⁹. Sama ei saa siiski öelda nende riiklikust korraldusest, mis sisaldas, nagu nägime, teatavat koordineerimise puudust ja isegi mõningaid partikularismi tunnuseid. On tõenäone, et ainult naaberrahvaste nõrkuse eeldusel võisid etruskid riiklikult püsida. Kui aga see eeldus kadus Rooma tõusu tõttu, pidid nad taanduma ja taandusidki võrdlemisi lühikese aja kestel. Oma riikliku õitsengu ajal teostasid nad siiski tähtsa kultuurilise missiooni Itaalia ajaloos, eriti usundi ja kujutatavate kunstide alal.

Kui vaadelda etruskide usundit, siis paistab kõigepealt silma selle väline, rituaalne külge. Võib-olla pole olnud teist vanaaja rahvast, kes säärase piinlikkuse ja täpsusega oleks püüdnud regu-

²⁷ Fr. Altheim, *op. cit.*, lk. 234 jj.

²⁸ B. Nogara, *op. cit.*, lk. 204 j.

²⁹ Mõnede kreeka ja rooma kirjanikkude vastupidised teated etruski naiste lodevaist eluviisidest on küsitava väärtusega ja, kui üldse, on rakendatavad vaid etruski kultuuri langusaja kohta; vt. P. Ducati, *Etruria antica*, I, lk. 170 jj.

leerida oma vahekorda jumalusega, nagu etruskid. Ohverdamised kindlate eeskirjade järgi ja ennustuste hankimine moodustasid usundiliste talituste peamise osa. Seejuures on kindel, et väga palju noist ohverdamis- ja ennustustalitustest, mida hiljemini praktiseeriti Roomas, pärineb etruskidelt. Eriti võib seda öelda haruspitsiinist, s. o. ennustamistest ohvriloomade sisikonna vaatlemise põhjal³⁰.

Kahjuks ei tunne me vastavate allikate puudumise resp. mittemõistmise tõttu etruski usundi rituaalse külje kõiki üksikasju. Kuivõrra see näit. oli täpsustatud, selle tunnistuseks on a. 1870 leitud nn. Piacenza maks. See pronksist raiutud lambamaksakujuline muinase on jaotatud vastavate joonekestega 40 ossa, kusjuures igas osas on märgitud ühe etruski jumala nimi. Nii saame selle allika põhjal üsna üksikasjalise kujutluse etruski panteoni koosseisust ja ka sellest, kuidas ohvriloomade sisikonna vaatlemisel nähtavasti püüti kindlaks määrata iga üksiku jumala tahteavaldusi.

Mis üldiselt puutub etruski panteoni, siis leidub selles osalt jumalate nimesid, mis langevad ühte kreeka vastavate jumalate nimedega, osalt niisuguseid, mis meenutavad vana-rooma jumalate nimesid, ja osalt nimesid, mis on omapärast etruski päritolu³¹. Seoses öelduga pakub erilist huvi kreeka jumalanimedele probleem. Etruskid olid VI sajandil, mil nad Tarquinius'te ajal eriti lähedalt kokku puutusid Roomaga, juba tugevasti helleniseeritud³². Seetõttu võisid nad etendada silmapaistvat vahendajaosa kreeka ja vana-rooma kultuuri vahel. Usundi alal näemegi, kuivõrra otsustav oli paiguti see vahenduslik etruski mõju.

Järgmine näide tohiks anda praeguöeldu kohta selgitust. Vana-rooma jumalakäsituse põhiliseks iseärasuseks on peetud jumalate „immanentsust“ ja nende tegevuse avaldumist teatavates aktides, seega „aktualiteeti“. Nimelt polnud Ceres alguses roomlasele mitte too helde leivavilja annetaja, kelleks helleneile oli Demeter, vaid ainult too salapärane jõud, mis ilmneb seemne kasvus, ning seejuures ainult kasvus; jõuks, mis ilmneb seemne idanemises, oli Saturnus, ning õitsemises ilmnis Flora ja vilja valmimises Consus. Nii on roomlaste jumalus immanentne, kuid mitte substantsiaalses mõttes, vaid, nagu tähendatud, sisaldub ta teatavais aktides, nagu seemne idanemine, kasvamine jne.

Sellesse primitiivsesse rooma jumalakäsitusse tõid etruskid põhilise pöörde rooma usundi „transsendentaliseerimisega“, nagu seda on nimetatud. Selgitame seda lähemalt. Immanentne jumalakäsitus

³⁰ Haruspitsiini kohta vt. B. Nogara, *op. cit.*, lk. 88 jj., ja P. Ducati, *Etruria antica*, I, lk. 129 j.

³¹ Vt. P. Ducati, *op. cit.*, I, lk. 102 jj. ja Fr. Altheim, *Römische Religionsgeschichte*, I, lk. 38 jj., Berlin-Leipzig 1931.

³² Vt. Fr. Altheim, *Epochen der römischen Geschichte*, lk. 41 ja mujal.

ei vaja templeid, mida antiikajal ju alati peeti jumala elupaigaks, sest viimaseks on selle käsituse puhul teatav loodusnähtus, milles jumal ilmneb. Edasi ei vajatud templeid ka jumalateenistuse paigana, sest selleks oli enamasti mõni püha hiis, nurm jne. Ja tõepoolest, vanim rooma usund ei tundnud templeid; neid hakati ehitama alles VI sajandil etruskide eeskujul ja mõjustusel. Kui aga jumala asukohaks oli tempel, siis võis sel juhul olla tegu vaid transtsendentselt mõeldud jumalaga; veel suuremal määral käib see skulptuuris kujutatud antropomorfse jumala kohta. Kuid ka jumalakujude valmistamist olid roomlased õppinud etruskidelt, kes tol ajal, nagu tähendatud, olid tugevasti helleniseeritud ja kes ühtlasi olid omandanud helleneilt transtsendentse jumalakäsituse. See üleminek immanent-selt jumalakäsitusele transtsendentsele oli suurimaid murranguid rooma usundi ajaloos. Tundub, et on õige, kui on tähendatud, et isegi siirdumine kristlusele oli põhimõtteliselt vähem järsk, sest Marcus Aurelius'e usundis leidub ikkagi vahendusmomente kristlusega, kuna sääraseid pole olemas Jupiter-välgu ja Jupiter'i kui välkudeheitja vahel.

Käesolevate ridade ülesandeks pole jälgida tolle kriisi arengut, mille endaga kaasa tõi vana-rooma usundisse uus transtsendentne käsitus. Praegu-esitatud näitega on vaid tahetud, nagu öeldud, põhjendada, kuivõrra ulatuslik oli üksikul juhtumel etruskide kui vahendajate osa hellenite ja roomlaste kultuuri vahel³³.

Usundi alal võib konstateerida teisigi mõjustusi, mis etruskidelt ulatusid Rooma. Olgu veel näitena juhitud tähelepanu rooma sakraalõigusele, mis alal Rooma sõltuvus etruskest tohiks olla vastuvaieldamatu. Esiletõstmist väärrib — last, not least — ühtlasi asjaolu, et tuntud Kapitooliumi triaad, mille koosseisu kuuluvad Jupiter, Juno ja Minerva, triaad, millel on olnud rooma usundi ajaloos eriti suur tähtsus, on vististi küll samuti etruski päritolu³⁴.

Antiikaja allikad, mis toovad teateid etruski usundist, rõhutavad eriti selle välist, rituaalset külge; ning tõepoolest võib etruskidele ses suhtes ette heita teatavat välispidisust, formalismi, isegi pedantsust. Ometi pole me õigustatud arvama, nagu oleksid etruski usundis puudunud sisulised momendid üldse. Ei tohi unustada, et kogu komplitseeritud etruski rituaal oli olemas ikkagi selleks, et teenida üht

³³ Vanima rooma usundi immanentse iseloomu avastas esimesena kuu-
lus teadlane prof. T. Zielinski; vt. tema artiklis „Rom und seine Gott-
heit“ ajakirjas „Beilage zur Allgemeinen Zeitung“, München 1903, nr. 37—39
(ära trükitud ka ta koguteoses „Iresione“, II, lk. 111—145, Leopoli 1936).
Samalaadsed tulemused esinevad ka K. Latte artiklis „Über eine Eigen-
tümlichkeit der altitalischen Gottesvorstellung“ ajakirjas „Archiv für Reli-
gionswissenschaft“, XXIV, 1926, lk. 244 jj.; Latte'le on aga Zielinski
artikkel jäänud teadmatuks.

³⁴ Vt. T. Zielinski, Iresione, II, lk. 462 j.; vrd. P. Ducati, Etruria antica, I, lk. 97 j.

suurt sisulist eesmärki — õndsa elu saavutamist pärast surma³⁵. Ka ei puudunud etruskide usundil eetilised alused. Etruski seinamaalides leidub nimelt kujutisi, kus teatud korral ollakse seatud valiku ette hea ja kurja vahel; sel puhul on väga autoriteetselt poolt väidetud, et hea ja kurja käsituses olevat etruskid kõigist vanaaja rahvastest jõudnud kristlusele kõige lähemale³⁶. Kui see on nõnda, siis võib loota, et teaduslik uurimistöo avastab tulevikus veel mõndagi etruski usundi suhtes, mida me praegu ei tea, ja mitte ainult ta väliselt, rituaalselt alalt, kus meie teadmised on veel osalt puudulikud, vaid ka ta sisulise külje kohta. Suurema selguse saavutamise kogu *disciplina Etrusca* suhtes omaks seejuures tähtsust mitte ainult etruski usundi kohta, vaid ühtlasi usundiajaloo kohta suuremas ulatuses, sest juba nüüd on tähele pandud, et Rooma kaudu on mõningaid etruski elemente tunginud ka Uus-Euroopa usundiellu³⁷.

Teiseks alaks, kus etruskid on tugevasti mõjutanud Roomat ja Rooma kaudu Uus-Euroopat, on kujutav kunst. Me käsitleme viimasega seoses olevaid küsimusi tavalise skeemi järgi: arhitektuur, skulptuur ja maalikunst³⁸.

Lähtekohaks etruski arhitektuuri käsitlemisel on olnud etruskide hauaehitised, mis teadus on avastanud Etruuria maa-alal, sest teisi etruskide ehitisi on säilinud vaid vähesel määral. Siin paistavad eriti silma kaar-, võlv- ja kuplikujulised ehitised. Teiselt poolt teame aga, et pärastine Rooma arhitektuur on tugev just mainitud ehitiste alal. Tekib seega küsimus, kes on olnud roomlaste õpetajad ja innustajad kõnesolevate ehitistüüpide alal. Vastuse andmisel ei saa kahelda, et nendeks olid etruskid. Seda on tõendanud nii mainitud tüüpide arengu uurimised Itaalia pinnal kui ka asjaolu, et klassiline kreeka kunst ju neid tüüpe ei tunne. Seega on siis siin tegu etruski kultuuri ühe väärtuslikuma lisandiga Euroopa kultuurile. Isegi kui oletada, et etruskid olid arhitektuuri alal omakord mõjustatud idamaadest, mis siiski pole täitsa kindel³⁹, on ka siis see lisand erakordselt suur, sest etruski arhitektuur tähendab ju niisugusel korral ikkagi teatava arengu algust, mida lõpuks kroonivad sääraseid ehitised nagu Rooma Panteon, Caracalla termid ja Hagia Sophia tempel Konstantinoopolis.

³⁵ Vrd. B. Nogara, *op. cit.*, lk. 117.

³⁶ Vt. T. Zielinski, *L'elemento etico nell' escatologia etrusca*, ajakirjas „Studi e materiali di storia delle religioni“, IV, 1928, lk. 192 jj.; ära trükitud ka koguteoses „Iresione“, II, lk. 382 jj.

³⁷ B. Nogara, *op. cit.*, lk. 113 jj.

³⁸ Heaks orienteerivaks teoseks etruski kunsti alalt, mis arvestab uuema aja uurimusi, on P. Ducati ja G. Q. Giglioli teos „Storia dell' arte etrusca“, Firenze 1927; peale selle B. Nogara, *op. cit.*, ja P. Ducati, *Etruria antica* (vastavad osad).

³⁹ Vt. B. Nogara, *op. cit.*, lk. 177 j., kelle arvates etruskid on kõnesolevaid tüüpe arendanud iseseisvalt.

Suur on samuti olnud etruskide osatähtsus Euroopa skulptuuri arengus. Selleski küsimuses piirdume vaid tähtsamate üldasjade esitamisega, seda enam, et paljud üksikasjad, mis on seoses etruski skulptuuri probleemidega, on teaduses veel selgitamata.

Me eristame etruski skulptuuri arengus kaks perioodi: a) kuni V sajandi alguseni ja b) V sajandi algusest kuni I sajandini e. Kr. Materjaliks, mida etruski kujurid tarvitasid, on peamiselt olnud pronks ja terrakota, kuna marmor on jäänud tundmatuks. Esimest perioodi iseloomustavad veel mõningad orientaalsed, arvatavasti Jooniast pärinevad mõjud, kuna teises võib juba tähele panna kokkupuuteid kreeka klassilise kunstiga. Tuntuimatest esimese perioodi teostest olgu siin juhitud tähelepanu vaid kahele: Kapitooliumi emahundile ja Arretiumi kimäärile⁴⁰, kuna teise perioodi teostest olgu mainitud kõnemees Aulus Metellius' e kuju⁴¹. Vaadeldes neid kujusid ei saa neile keelata iseseisvat väärtust nii käsitluse kui ka ekspressiooni mõttes. On tegu tähtteostega, mis teeksid au ka igale teisele rahvale. Seejuures on etruski skulptuuri mõju hilisemaile aegadele vastuvaieldamatu tõsiasi. Näiteks on Arretiumi kimäärile tagasiviidavad mitmed noist monstumeist, mis ehivad pärastise Euroopa keskaegseid katedraale; samuti on konstateeritud etruski skulptuuri mõjusid kesk- ja renessansiaja bareljeefides, paiguti ka portreekunstis ja mujal⁴².

Vähem oleme informeeritud etruski maalikunstist ja selle edaspidisest mõjust. Selle asjaolu põhjus on sama, mis kehtib ka kreeka maalikunsti suhtes, nimelt maali nõrkus vastupanus aja hävitustööle. Seega on meie ainsaks allikaks etruski maalikunsti alal esiteks etruski vaasid, millele iseloomustus on juba antud eespool (lk. 126) ja teiseks Etruuria haudades avastatud seinamaalid. See materjal ei ole küllaldane selleks, et võimaldada ulatuslikumat iseloomustust. Siiski on sellest hoolimata võidud leida keskaja maalides kajastusi etruski maalikunstist⁴³.

Üldiselt on etruski kunsti kohta õigusega öeldud, et see ei küüni klassilise kreeka kunsti selgete kontuuride ja pretsisioonini, mis kuidagi tuhmuvad, kui Etruuria jäljendab Hellast. Siiski võib teiselt poolt öelda, et juhtumeil, mil etruski kunstnikud on järginud iseenda inspiratsiooni, on nad jõudnud saavutisteni, milledest mõnigi, nagu nägime, on olnud püsiva väärtusega.

Nagu näeme, leidub etruski kultuuri küsimuste alal rida probleeme ja lahtisi küsimusi, millede lahendamine pole seni olnud võimalik. Lisaks eespool-käsiteldule olgu veel juhitud tähelepanu etruski kirjanduse probleemile. Asi seisneb selles, et me ei teagi kindlasti, kas etruskidel oli oma kirjandus või polnud neil seda. Õieti peaks ju arvama, et rahvas, kes võis saavutada püsivat edu kujutava kunsti

⁴⁰ Mõlemad reprodutseeritud B. N o g a r a' l, *op. cit.*, tahvel XXVI.

⁴¹ Reprodutseeritud *ibid.*, tahvel XXVIII.

⁴² Üksikasjade kohta vt. B. N o g a r a, *op. cit.*, lk. 191 jj.

⁴³ Vt. lähemalt B. N o g a r a, *op. cit.*, lk. 197 j.

alal, ei oleks võinud olla täitsa võimetu kirjandusliku loomingu suhtes. Ja ometi paistab, et etruskid ei omanud kirjandust, mis seda nime vääriks ⁴⁴.

Nii selle kui nii mõnegi teise probleemi kohta on loodetud saada selgust etruski kirjalistelt mälestistelt, mida meile on säilinud, valdavas enamikus küll väga lühidaid ja peamiselt nimesid sisaldavaid, 10 000 ümber. Kahjuks ei mõista aga praegu veel keegi kõnesolevate tekstide täpset sisu, kuigi tähestiku läheduse tõttu kreeka tähestikuga nende lugemine ei tekita erilisi raskusi. Need kaks meetodit, mida on rakendatud nende dešifreerimiseks, etümoloogiline ja induktiivne meetod ⁴⁵, ei ole seni veel võimaldanud niisuguste tulemuste saavutamist, millede suhtes valitseks üksmeel. Kujukaks näiteks on siin tuntud Agrami muumia tekst, nn. *liber linteus*, mille sisu kohta küll niipalju näib olevat selgunud, et on tegu usundilise tekstiga, kuid mille lähemal interpreteerimisel siiski pole saavutanud üksmeelt ei induktiivse meetodi pooldajad omavahel ega ka etümoloogilise meetodi pooldajad omavahel ⁴⁶. Küsimuse nii olles on ka lahtine etruskide tõulise kuuluvuse küsimus, mille ümber juba kauemat aega on olnud vaidlusi ⁴⁷. Igatahes pole kindel, et nad oleksid olnud indoeurooplased.

Nagu etruskide päritolu küsimuse, nii paistab ka nende keele dešifreerimise küsimuse suhtes tekkivat kahtlusi, kas lahendus on üldse võimalik nende andmete põhjal, mida teadus praegu kasutab ⁴⁸. Kui see nii on, siis jääb üle vaid loota, et leitakse uusi materjale, eriti mõne bilingviline teksti näol, mis lahenduse siiski võimaldaksid. Etruski kultuuri probleemide käsitlemisel oleks sellest kindlasti tulu ning võib põhjendatult loota, et siis osutuks võimalikuks esitada sellest kultuurist palju täielikumat ja mitmekülgsemat ülevaadet kui seda on tehtud käesolevas, muide kokkusurutud, artiklis.

P. Haliste.

Etruscan Culture in the Light of Modern Knowledge.

Summary.

In the present article the author has set himself the task of briefly acquainting Estonian historical circles with the most important facts of Etruscan culture in the light of modern knowledge.

⁴⁴ Küsimuse kohta vt. lähemalt Fr. Altheim, *Epochen der römischen Geschichte*, lk. 216 jj.; teisel seisukohal asub B. Nogara, *op. cit.*, lk. 231 jj.

⁴⁵ Vt. lähemalt mõlema kohta P. Ducati teoses „Le problème étrusque“, lk. 123 j.

⁴⁶ Viimane katse on esitatud K. Olzscha poolt: „Interpretation der Agramer Mumienbinde“ (ajakirjas „Klio“, 40. Beiheft, Leipzig 1939).

⁴⁷ Ka hiljutine sõnavõtt Berliini akadeemias E. Fischeri poolt ei näi ses suhtes toonud olevat kindlamat lahendust; vt. *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie, Philos.-historische Klasse*, 1938, lk. 249.

⁴⁸ Vt. P. Ducati, *Le problème étrusque*, lk. 137 j.

Having fixed the importance of the Etruscans as intermediaries between the Greeks and Romans, the Etruscans being the leading nation of Italy in the VIII—VI centuries B. C., the author deals with the questions of the origin of this nation, finding that the theory of overseas origin is the most likely, although not finally subscribing to it.

The remains of Etruscan culture are then reviewed in their economic, agricultural, industrial (art manufacture) and commercial forms; questions regarding the state and social organisation are treated, among which aspects of the social position of women are touched upon. Finally, the most important features of Etruscan religion and art and their influence upon later times are treated. In handling religious problems the author is of the opinion that it is perhaps one-sided and partly incorrect to consider only the outward, ritualistic side of the religion of Etruria, leaving unnoticed or not sufficiently taking into consideration its contents. Having adopted a negative attitude with regard to the existence of Etruscan literature, the author finishes his review with observations on the problems of the language ranging himself with the opinion that they seem to be impossible of solution on the data which our knowledge at present utilizes.

Väikerahvalik tunnetus eesti ühiskondlikus mõttes.

Jakob Hurda 100. sünnipäeva puhul.

Väga lihtne ja vähegi tähelepanelikul vaatlemisel otse silmator-kav tõde, et rahvaste ja riikide elus on üheks põhiliselt tähtsaks tegu-riks nende arvuline suurus, sageli pole tunnetatav vajaliku selgusega. Euroopa poliitilisse mõtlemisega tungis näiteks väikeriigi kui eri-tüübi nägemine võrdlemisi hilisaegse nähtusena¹.

Veel XVI ja XVII sajandil ei etendanud ta siin peaaegu mingit osa. Poliitiline ja ajalooline vaatlus rahuldus riikide erinevuse käsitlemisel peamiselt vana- ja keskajast päritud jämedakoelise puhtformaalse kriteeriumiga, kas üksikud, kas paljud või kas kõik kodanikud riigi valitsemisest osa võtavad, ja jagas siis vastavalt riike monarhiateks, aristokraatiateks, demokraatiateks.

Ka XVIII sajand pidas üldiselt veel sellest skeemist kinni. Kuid sama XVIII sajand tõi siin vaatlusse ka uue lähtekoha. See sajand tundis erilist huvi inimese elu looduslike, kliimast ja pinnasest tulenevate tingimuste vastu. Ja ühtlasi õnnestus tal matemaatilises meetodis leida kindlat vahendit oma teoreetilisteks käsitlusteks. Neil eeldusil toodi poliitilisse vaatlusse uued lähtekohad riikide ja rahvaste eluruumi pindala, geograafiliste omaduste ja rahvastiku arvu näol. Poliitiliste küsimuste arvulise käsitlusega, mis arvestas eriti pindala ja rahvaarvu, tõusetati põhimõtteliselt väikeriigi probleem. Ja sama

¹ Vrd. W. Kaegi, Der Typus des Kleinstaates im europäischen Den-ken. Neue Schweizer Rundschau. Neue Folge; 6. Jahrgang, 1938, lk. 257 jj.

sajandi suurimaid poliitilisi mõtlejaid Montesquieu suutis väikeriigi olemust haarata juba täie teravusega ja selge tabavusega.

XIX sajand oma pingsate rahvuslike liikumiste tõusuga ja väikerahvaste küsimuse osatähtsuse suurenemisega süvendas ja avardas oluliselt tunnetust rahvaste ja riikide arvulise suuruse suhtes. See oli soodustavaks eelduseks, et ka meie rahvuslikult ärkavas ühiskonnas õige varakult saadi teadlikuks rahva arvulise suuruse osatähtsusest.

Esimesena sõnastas eesti ühiskondlikule mõttele meie väikerahvaliku tunnetuse kõige mitmekülgsemalt ja süstemaatsemalt Jakob Hurt.

Tema päevil viis see tunnetus kõigepealt eriti keskse ja tähtsa küsimuse juurde: kas eesti rahvas on suuteline jääma püsima ja kas ta on võimeline iseseisvalt edasi arenema? See oli algavale rahvuslikule ärkamisele lähtekohaline küsimus. Rahvuslik ärkamine iseeneest tähendas sellele küsimusele jaatava vastuse andmist, tähendas seda uue rahvusliku eneseusaldusega ja teotahtega. Kuid kahtlust tekitav küsimus jäi ometi pidevalt päevakorda ja nõudis ka mõistlikku vastust. Selle kohta oli vaja selgusele jõuda nii juhtidel endil oma meelsuse sisustamiseks, aga samuti ka propagandavahendi kujundamiseks laiemate rahvahulkade äratamiseks ja kinnitamiseks.

Eesti rahva kurvalt kujunenud minevik, igast küljest rõhutatud ja võõraste eestkoste alla pandud olevik, kultuuritaseme madalus, rahvusliku ühiskonna nõrk sotsiaalne diferentseerumine, hariduse saanud ühiskonnaliikmete ümberrahvustumine ja seekaudu nende kaotamine oma rahvusele — need kõik olid nähtused, milledest rahvusliku ärkamise algupäevil küüniiti juba märksa selgemat ja teadlikumat ülevaadet saama. Ja nende kõigi puhul tuli peletada närivaid kahtlusi, kas eesti rahvas on suuteline jääma püsima ja välja arenema iseisvaks kultuurrahvaks.

Kõige selle juures tuli veel eriliselt aru anda rahva püsimise ja arenemise väljavaadete suhtes, silmas pidades tema arvulist väiksust. Rahva väike arv on alati n.-õ. neetud küsimus igale väikerahvale. See põhjustab piinavaid kaksipidi-mõtlemisi, tekitab norutunnet, seob ja tõkestab rahvuslikku üritlikkust. Eriti põnevana pidi see väiksus tunduma eesti rahva suhtes, kelle eluruumis ristlesid aktiivselt kahe suurrahva — saksa ja vene rahvuslikult sulatada püüdvad mõjud.

Niisuguses olukorras püstitades küsimuse eesti rahva püsimisest ja elujõust ning vastates sellele jaatavalt, sai J. Hurt mõjukamaks rahvusliku truuduse kuulutajaks ja kasvatajaks. Ja sellena nägi ta eesti tähtsamate rahvuslike päevaülesannetena kõigepealt vajadust peatada käimasolevat haritlaste ja teiste, peamiselt talupojaseisusest tõusnud rahvaliidmete ümberrahvustumist ja teiseks äratada ja aktiveerida neid ja kogu eesti ühiskonda rahvuslikule ühistööle. Juuredles mõlema ülesande puhul neid tõkestavate tegurite üle, jõudis

Hurt veendumusele, et üheks olulisemaks tagasihoidvaks põhjuseks siin on usu puudus oma rahvasse ja tema tulevikku just tema väik-suse tõttu. Seepärast oli vaja kinnitada nii endal kui ka sisendada teistesse usku oma rahva püsimisse, tema elujõusse ja paremasse tulevikku, oli vaja seda teha ka kõigi võimalikkude mõistuslikekude argumentidega.

Hurda argumentatsioon rahvusliku püsivuse kohta üldse, eriti aga eesti rahva suhtes oli õige laiapiirdeline, ühelt poolt ajalooline, teisest küljest päris moodsalt sotsioloogiline ja samal ajal ka eetiline. Tähtsamaks lähtekohaks oli veendumus, et iga rahva, ka kõige väik-sema elujõud juurdub tema keeles, iseloomus, pärimustes ja ajaloos. Selle elujõu kandel on kõigil rahvastel pikk ja visa, otse igavene elu. Üksiknäidetena esitab Hurt rahvastest, kes hoolimata oma karmist saatusest on jäänud püsima, juute, baske, vende, liivlasi, volgasoom-lasi. Oma rahva puhul arvab autor, „et Eestlased mitte kärblased ei ole, kes täna sünnivad ja homme surevad, vaid vana ja visa rahva-sugu, kes ammu juba ilmas elanud ja ka pärast meid veel kaua kestma saab“².

Nii igavesest elujõust kantud rahvast, arvab Hurt, on võimatu ka sihikindlate vahenditega ümber rahvustada. Kuigi ajaloos on olnud võimalik mõne rahva vägivaldne hävitamine, ei usu autor enam sel-list võimalust edaspidi ja seda ka mitte eestlaste suhtes. Ka nn. „loomulikku“ ümberrahvustamist ei pea Hurt eesti rahva puhul mingil tingimusel võimalikuks. Kõige ohtlikuma rahvusliku ümbersulatamise — saksastumise võimaluse puhul hüüab ta pateetiliselt: „Ei ialegi! Seitse sada aastat üheselamist Sakslastega ei ole meid Saksaks muuta ja tõiseks teha jõudnud, ei saa ka tõine seitse sada pärast meid seda tegema“³.

Et eesti rahvast pole võimalik olnud saksastada ja et see tule-vikuski on võimatu, selle olulisemaks põhjuseks peab Hurt siin maal asuva saksa rahvaelemendi koosnemist üksnes hõredast ülimums-kihist ja selle kõrval just kohaliku enamusrahvaga sotsiaalselt läheda saksa talupoja puudumist. „Meie maal ei ole iale Saksa rahvast olnud ja ei saa teda ka pärast poole olema. Meil küll seitse sada aas-tat olnud ja on nüüdgi üksikuid Sakslasi siin ja sääl, nimelt linnades, aga Saksa rahvast, see on: Saksa talupoega ei kuski,“ ütleb Hurt ja rõhutab eriti: „Üksnes üks rahvas saab võimust tõisest rahvast ja muudab tema keele ja meele, liha ja loomu tõiseks, teeb temast tõise rahva ei ilmas keegi muu ega midagi muud“⁴. Üksikud eestlased

² [J. Hurt], Esimene aruanne tööst Aleksandri-kooli kasuks. Lisa: Mis Aleksandri-koolile vasta pannakse ja mis selle pääle kosta. Tartu 1872, lk. 23.

³ J. Hurt, tsit. t., lk. 26.

⁴ J. Hurt, tsit. t., lk. 26.

on küll ümber rahvustunud ja viimastel aegadel suurenenud vabaduse soodustusel võivat see protsess jätkuda. Aga kogu eesti rahva saksastamine ülimuskihtide poolt on Hurdale „asjata arvamine ja ihkamine, mis ialegi täidetud ei või saada“⁵.

Ka saksastamist koolide kaudu pidas Hurt kogu rahva ulatuses täiesti võimatuks. Ta arvas: „Koolid võivad küll üksikuid inimesi rahvast lahti kiskuda ja laiale pillata, aga rahvas ise jääb kõikumata ja kiikumata kui kalju kivi paika“⁶. Ja seda haritlastegi ümberrahvustumist pidas Hurt varsti seismajäävaks nähtuseks, mille olulisemat pidurit ta nägi nende keskel aja jooksul ikka enam süvenevas ja levivas rahvuslikus truuduses.

Samuti nagu eesti rahva saksastamine oli Hurda silmis võimatu ka tema ühtesulamine mõne muu rahvaga. Juba meie rahva geograafilises asendis ja tema kompaktses asutuses nägi ta selleks küllalt kindlat tagatist. Kolmest ilmakaarest — läänest, põhjast ja idast — eraldatud teistest rahvastest veepiiridega, oli eesti rahvas suutnud oma avatud lõunapiiri aastasadade jooksul hoida oma endisel kohal. „Sedaviisi on kõik piirid niisugused, et nad rahva elu ja olemist, keelt ja käiki loomulikult nõnda koos hoiavad, kui üldse üks koht ja asupaik seda teha jõuab,“ tähendas Hurt oma kokkuvõtlikus hinnangus eesti rahva asuala piiride kohta⁷.

Rahva enamiku kindlas paiknemises just põlluharimise kaudu ja viimaseil aastail hoogsamalt levima hakanud taludeostu tagajärjel nägi Hurt olulist lisategurit eesti ühiskonna rahvusliku enesesäilitamise võimes. Neil eeldusil ei tekitanud temas kartust ka ettenähtav majandusliku suhtlemise elavnemine esimeste raudteede ehitamise tagajärjel. „Nemad ei saa meie rahvast ära viima ega tõist asemele tooma,“ oli tema kategooriline ennustus.

Rahvuse säilitamise kindlamaks relvaks pidas Hurt eesti emakeelset kultuuri, mille algmed vähemalt ta leidis kõigiti käes olevat nii kirjanduse, ajakirjanduse, seltsielu, kiriku, kooli jne. kaudu. Ja selle kultuuri edaspidise viljaka arenemise kohta polnud Hurdal väiksematki kahtlust, kuigi ta samal ajal oli vägagi teadlik selle teel olevais raskusis.

Ka rahva poliitilisest olukorrast, tema alluvusest Vene riigivõimule, ei aimanud Hurt 1870-ndate aastate alguses, kui veel puudusid hiljemini venestuspoliitikast saadud kogemused, tekkida võivat ohtu rahvuslikule enesesäilitamisele. „Nõnda kui meie maa oma geograafilise seisu ja olemise järele üks lahutamata liige sest suurest riigist ja tema krundist on, niisama lahutamata on ka Eestirahvas üks liige selle riigi alamatest. Aga seesinane ühendus ei nõua ialegi, et

⁵ J. Hurt, tsit. t., lk. 30.

⁶ J. Hurt, tsit. t., lk. 33.

⁷ J. Hurt, tsit. t., lk. 35.

üks liige otse seesamasugune peab olema kui tõine tema kõrvas"⁸. Nii kirjutades lootis Hurt, et Vene riigivõim väärtustab iga rahvast just tema „loomulise olemise“ järgi, millega ta on kõige kasulikum, kui ta „otse ses loomus ja vaimus, ses usus ja elukombes, mis temale kohane ja omane, tööd teeb ja vaeva näeb, ammetit peab ja kohust täidab“.

Nii oli J. Hurdal eesti rahva püsimise küsimuse puhul õige mitmekülgsed kaalutlusi. Küsimust ennast ja selle jaatava vastuse põhjendamist pidas ta oluliselt tähtsaks, otse nurgakiviliseks eesti rahvuslikus ideoloogias, mistõttu ta korduvalt selle juurde tagasi tuli. Esmakordselt arendas ta üksikasjalisemalt neid oma seisukohti ärkamisaja haritlaste koosviibimisel Helmes juulis 1870⁹. Järgnevalt esitas ta oma kaalutlused küsimuse kohta laiemale lugejaskonnale 1872. a. „Esimeses aruandes tööst Aleksandri-kooli kasuks“. Saksa publikule oli määratud nende mõtetega tutvustamiseks Hurda poolt 1874. a. koostatud kirjatöö „Estnische Tagesfragen“¹⁰, mille ta kandis ette s. a. Liivimaa kirikuõpetajate sinodil ja mida ta kavatses hiljemini ka trükkis avaldada.

Kogu selle küsimuse asetus ja samuti selle jaatava vastuse põhjendamine oli Hurdal ajendatud põhiolemuselt väikerahvalikust tunnetusest. See väikerahvalik tunnetus sai tal lähtekohaks ka eesti rahva ajaloolise kutsumuse mõtte otsimisel ja sõnastamisel. See ei saanud olla rajatud rahva suurele arvule ja välisele vägevusele, vaid tema aluseks pidi olema üritava vaimu ja pingisa töö kaudu uute väärtuste loomine. Mõtted, mis Hurt sel puhul avaldas oma Helme kõnes a. 1870, on väärt, et neid jälle meenutada ning ikka ja jälle ka meeles pidada.

Hurjutades rahvuslikke ülejooksikuid, kes otsisid oma uut rahvuslikku kodu „vägevamate“ rahvaste juures, ja kutsudes neid tagasi oma sugurahva salgamise teelt, ütles Hurt: „Aga tahad sa vägevaks, kuulsaks, targaks, ausaks saada, siis jää oma vendade hulka ja auusta oma vanemaid lapselikult, nõnda kui sinu kohus. Au, kuulsus, tarkus ja vägevus pole mitte ühe ainsa rahva eesõigus, ega ole teda Jumal kellegi rahvale juba luues kaasa annud. Tema on igale rahvale saadav vara, kui aga rahvas ise teda tahab ja mõistab otsida. Pole seks ka tarvis, et rahvas iseäranis arvorikas peab olema.“ Näidanud üksikasjaliselt, kui palju on igal eestlasel oma kodumaal ja oma rahva keskel vaimu ja töö rakendamise ning uute väärtuste loomise võimalusi, asetab Hurt küsimuse: „Aga kas kehva Eesti hulk ka suureks ja vägevaks võib saada?“ Ja vastus sel puhul kõlab: „Mina ei tea, armas küsija, mis sina tõsiseks suuruseks ja vägevuseks arvad.“

⁸ J. Hurt, tsit. t., lk. 37.

⁹ Kõne tekst „Meie koolitatud ja haritud meestest“ EKIA-s (= Eesti Kultuuriloolises Arhiivis).

¹⁰ Käsikiri EKIA-s.

Minu mõtted sest on järgmised. Suurus ja vägevus on kahesugune rahva-seltsidel. Mõned on suured hingede arule ja vägevad poliitika väljal. Neil on siis ka suur riik ja suur sõavägi. Seda viisi suureks kül Eestirahvas ialegi saada ei või... Tõine suurus ja vägevus on suurus ja vägevus vaimu asjades ja haritud elu poolest. Kes Jumalast antud kallid vaimu andid, meelt ja mõistust mehiselt ja õigel viisil pruugib, kes teaduste ja juurdlemiste põllul mehist ja väsimata tööd teeb, kes igas ausas ja kasulises töös esimene püüab olla, kes omas inimeselikus, perekonnalisel ja riigilisel elus laitmata, õiglane, tuline, tark, osav edasi püüdja, kel armastus südames põleb ligimesi ja isamaad vasta, kes Jumala kartlik ja vaga, nii et eesmärgiks võib olla tõistele, niisugune on tõeste suur inimene ja niisugune äratav, õpetab, juhatab, harib, valgustab ka muid, niisugune on iluks, auuks, tuluks kõigele omale maale, kõigele inimese seltsile, oma teo ja sõnaga, oma eesmärgiga vägev südame ja vaimude võitja igal pool, kuhu tema vaimu sädemed langevad ja tema töö ulatab. Ja kes kõigeenam inimese sugule õnne ja kasu toonud, see on kõige suurem ja vägevam mees. Mis senni ühest ainsast inimesest ütlesime, sünnib ka terve rahva kohta olgu ta hingede arule suur või pisukene. Ka terve rahvas võib sedaviisi vaimu asjades ja haritud elu poolest tõeste suur ja vägev ja tõistele hapu taignaks olla, kes elu elama ajab.“

Näitena selle kohta, „mis vaimu suurus ja vägevus, mis tõeste haritud elu kombes võivad ja jaksavad“, meenutab Hurt vanaaja väikest kreeka rahvast tema tagajärjekais võitlusis Pärsia suurriigiga ja tema kestvat järelmõju ka pärast poliitilise iseseisvuse kaotust. „Sellesarnastest suurusest ja vägevusest ka oma jago osa saada,“ jätkab autor edasi, „pole ka Eestirahval keelatud, kui aga ise tahame ja nimelt mehise meelega tahame. Ja niisugune suurus ja vägevus, olgu teda kellelgi enam ehk vähem, kui palju tahes, on igakord hinnalisem kui välimene suurus maakrundile, hingede arule ja poliitika väele, niisamati kui vaimu suurus keha suurusest, mõistus rusikast ülekäib. — Õige au õitseb meil omal maal, õige suurus sigineb üksi sugulaste seas, täielise tulu toome üksi tööd tehes oma vanemate väljal ja usume meie seda ja elame selle järele, siis oleme loomuline oks kõrge inimese sugu puus ja mitte üleaarvuline ja asjata siin ilmas.“

Nende väljendustega sõnastas Hurt eesti ühiskondlikule mõttele meie rahva ajaloolise kutsumuse idee, lähtudes seejuures tabava reaalsediteadusega väikerahvalikust tunnetusest. Kindlalt on siin piiritletud põhiline lahkumine suur- ja väikerahva vahel, mis on tingitud nende erinevast suurusest. Üksnes suurrahvas võib taotella välise vägevuse eesmärgi, mida ta võib saavutada poliitilisel alal ja sõjaliste vahenditega. Seevastu jääb väikerahvale avatuks ainult vaimu suuruse tee. See on kõrgeastmelise kultuuri loomise, igakülgse vaimu

arendamise ja pingsa töö tee. Ja ainult sel teel saavutatav suurus on märksa väärtuslikum kui väline hiilgus ja vägevus. Sel teel arendab ka iga väikerahvas end eripäraseks „loomuliseks oksaks“ inimkonna suures puus, rikastades eriväärtustega inimsoo üldist kultuuri ja õigustades ning põhjendades nende kaudu oma rahvuslikku olemasolu.

Selline ajaloolise kutsumuse idee oli tuletatud väikerahva reaalistlikult nähtud ja hinnatud olukorrast. Selles kontseptsioonis kutsumuse idee on jäänud eesti ühiskondlikule mõttele raudvaraks ka kõigil järgnevail aastakümneil. Ta püsib praegugi ja on suuteline edasi elama ka tulevikus, sest ta on rajatud elulisele alusele.

Meie trükisõna ärkamisajal ja pärast seda, samuti meie suuline eneseavaldus on püüdnud lakkamatu järjekindlusega juhtivalt ja õhutatavalt rõhutada hariduse, vaimse loomingu ja üldse töö õilistavat ja rahva sisemist vägevust kasvatavat jõudu. Ja meie töökas ja püüdlik rahvas ise — ega ta pole püüdnud oma otsivat ja loovat vaimu ning oma keharammu üksnes häda sunnil ja leivamuredest aetuna. Siin on olnud olulisel määral edasi kihutamas ka sisemine loomisjõud ja töötahe, mis on suunanud iga üksikut väikerahvale võimaliku sisemise vägevuse taotlemise teele. Sedasama vaimsust meie ühiskonnas näitab ka tema janu hariduse järele. Ja ega siingi ole taga kihutamas üksnes vanemate soov võimaldada oma lastele „kergemat elu“, vaid otse vaistlik äratundmine, et hariduse kaudu saavutatakse sisemist vägevust ja seda nii selle omajale kui ka kogu rahvale.

Eesti ühiskonna väikerahvalik asend koos oma ajaloost päritud eluvõitluse tingimustega on ajendanud teda eripäraselt seisukohta võtma ka poliitilisis küsimusis. Nagu varemini talupoeg oma eluõiguste eest võitlusis saksa mõisniku vastu oli kalduv tuge ja abi otsima riigivõimult, nii ka ärkamisajal meie teadlik ühiskondlik mõte rajas oluliselt palju riigivõimu heasoovikkusele. Siingi otsiti toetust saksa eestkostest vabanemiseks Vene riigivõimult. Kui aga venestamisreformide tulekul taibati, et see riigivõim taotleb hoopis erisidde, mis olid vaenulikud eesti rahvuslikule ühiskonnale, siis oli pettumus suur. Ja vaevast on kunagi meie väikerahvalikust tunnetest tehtud nii viidakaid, arge, pessimistlikke ja ühtlasi ohtlikke järeldusi kui järgneval venestusajal.

Päris tõsised ja siirad rahvuslased arvasid nüüd, et eesti väikerahvale on rahvuslike küsimuste aeg jäädavalt möödas. Ärkamis-aeg olnud ainult lühidalt kestnud „luuleaeg“, mille möödumise järel selgunud, „et „rahvus“ niisama kergeste näppude vahel ära sulab nagu lumi“. „Laps (s. o. eesti rahvas) on esimese sammu elus astunud, on sõrme tulesse pistnud ja ära kõrvetanud“ — nii kirjutati 1888. a. eesti rahvuslikus ajakirjas¹¹. Eesti ühiskondlikku mõtet juhtida püü-

¹¹ Oma Maa 1888, nr. 5.

dev „Oleviku“ toimetaja A. Grenzstein langes hämarasse usukao-
russe oma väikerahva tuleviku puhul ja jutlustas oma keeruliseks
aetud mõttekäikude kaudu vabatahtlikku rahvuslikku allavandumist.
Ühtlasi tunnetas Grenzstein vahest traagilisemalt kui keegi teine
eesti rahva väiksusest tulenevaid järeldusi¹².

Pöörde selles languses tõi uus sugupõlv, kes algatas eesti ühis-
konnas järjekordse uuestisünni, mis seni on tuntud „Tartu renessansi“
nime all. See uus liikumine oli suurel määral tagasipöördumine
ärkamisaja paremate päevade traditsioonidele. Ka selle uue liikumise
ideoloogias oli tähtsaid lähtekohti just väikerahvalik tunnetus. Kuid
uue elujõu ja tugevama rahvusliku moraali kandel olid järeldused
sellest märksa teissugusemad kui eelnenud venestusreformide-aegsel
ühiskondlikul mõttel.

„Olgugi meie rahvas väike, kuid ta on ometi rahvas!“ ütles
uue ajavaimu juhtivamaid mehi J. Tõnisson. See tähendas eesti väike-
rahvale samade õiguste tunnustust, nagu need olid igal teiselgi rahval.
Sellest tõekspidamisest lähtudes algas ühtlasi sama rahva juhtimine
sisemise vägevuse kasvatamise teele, samale teele, mida oli kuuluta-
nud J. Hurt ärkamisaja algupoolel. „Rahvuslik iseteadvus“ ja „kõlb-
line iseolemine“ pidi olema juhtiv nõiakepp, mille abil eesti väike-
rahvas võis jõuda täisõiguslikuks liikmeks üldises rahvasteperes.
Selle kõlbelise omajõu kandel asus „Tartu renessansist“ tulnud uus
sugupõlv erilise südikusega ja sihiteadlikkusega rahva omakultuuri,
majandusliku ja sotsiaalse isetegevuse arendamisele, seega selle „tõise
suuruse“ ja vägevuse taotlemisele, mille Hurt ütles olevat kättesaa-
dava ka igale väikerahvale. Siin oli J. Tõnisson see, kes rea aastate
keskel enne meie poliitilist iseseisvumist tõmbas kaugeleulatuvaid
järeldusi ja eesti ühiskondlikule mõttele juhtivaid sihtjooni just väike-
rahvalikust tunnetusest lähtudes.

See tunnetus viis Tõnissoni ühtlasi rõhutatult lojaalsele suhtu-
misele Vene riigivõimuse. Meie ühiskondliku mõtte radikaalselt tiiv-
valt soovitatud osavõtmist võitlusest Vene tagurliku riigikorra vastu
tunnistas Tõnisson pika aastate rea kestel eesti väikerahvale täiesti
taunitavaks ürituseks. Just meie rahva väiksuse tõttu pidas ta oht-
likuks tõmmata teda poliitilise võitluse keerisesse. See oleks võinud
Tõnissoni arvates kujuneda ohtlikuks „küünte kõrvetamiseks“. Ise-
loomulikult põhjendas ta kord (1903. a.) oma soovitatavat poliitilist
hoiakut, arendades seda nii varemini kui hiljemini rohkeis variatsioon-
ides: „Selles võitluses aga, mis suurtesse riigiküsimustesse puutub,
peab meie väikerahvas ainult pealtvaataja osa etendama. Meie tun-
neme väga hästi oma olekut ja kasinat jõudu üleüldistes riiklikes
küsimustes. Ilma et meile keegi eduvastaste nime võiks anda, võime

¹² Vrd. eriti A. Grenzstein, Eesti küsimus. Olevik 1894, nr. 15
ja 16.

niisugused küsimused heameelega riigis valitseva Vene suurrahva seletada ja läbi võidelda jätta. Nendest küsimustest eemalehoidmine on meie eluküsimuseks. Võimud, mis nendes küsimustes töötavad, on meie rahva kohta nii suured, et kui korraga ennast vaenuliselt meie väikese rahva vastu pööraksivad, meil ots käes oleks“¹³.

See äratundmine aga ei andnud Tõnissonile väiksemalgi määral norutamiseks põhjust, vaid ajendas teda veel südikamalt taotlema seda „tõist suurust“, mis on saavutatav ka väikerahvale, on saavutatav nimelt kultuuritööga, „võitlusega sirbi ja saha taga“. Seda joont arendas Tõnisson lakkamatu järjekindlusega, õhutades seda väsimatult suu ja sulega ning püüdes sedapidi hingestada meie rahva tööd ja kultuurilisi üritusi. „Mitte see ei ole Eesti väikerahvale,“ kirjutas Tõnisson 1905. a., „esimeses joones tähtis, misugune riigipoliitiline olukord on, vaid päänõudmiseks jääb, et rahval võimalik oleks hariduseluliselt ehk kulturell kasvada, vaimliselt ja varaliselt edeneda“¹⁴. Kaks aastat hiljem (1907) ütles Tõnisson samas vaimus: „Meie peame ära tundma, et meie kohta otsustandev üleüldine poliitiline seisukord ega ka rahva tuleviku kõrge poliitika ei ole, vaid see, kuidas meie oma rahva kultuurilist ja hariduslist jõudu suudame kasvatada“¹⁵. Ja veelgi kaks aastat hiljem (1909) ütles Tõnisson piltlikult, et meie rahvas pidavat ainult adravagusid pidi edasi tungima ja seega jõudvat ta kõrgemaile kultuurisihtidele nii viljakalt edasi, et selle „varju ka suurrahvaste sõjaväelise võimu helk kustub“¹⁶.

Need kõik on ainult üksikud näited Tõnissoni rohkearvulistest väljenditest, milledest nähtub, kui tugevasti väikerahvalik tunnetus mõjutas tema seisukohavõttu meie rahvaelu lähtekohalistes põhiküsimustes. See oli õieti muutunud ajatingimuisis sama seisukoht, mida oli aastat 30—40 varem sõnastanud J. Hurt.

Tõnissoni hoiatav seisukohavõtt eesti väikerahva poliitilisest võitlusest osavõtmise küsimuses tekitas kindlat opositsiooni mitmesuguste radikaalsete pahempoolsete suundade poolt. Ka siin jäi enamiku rühmade juurès kaasamõjuvaks rahvuslik lähtekoht. Ja samuti ei lahkutud siingi väikerahvaliku tunnetuse pinnalt. Kuid vastupidiselt Tõnissoni esindatud suunale rõhutati siin ka eesti väikerahvale vajadust aktiivselt osa võtta poliitilisest võitlusest tsaarivalitsuse vastu, mille edasipüsimises nähti ka olulisemat rahvuslikke arenemisvõimalusi takistavat tegurit. Arvestades, et Venemaal nn. muulased moodustavad ligemale 40% kogu rahvastikust, nende hulgas väikerahvad, kelle suurus on kõikumus 1½ miljoni ja 200 000 vahel, kogu arvult üle

¹³ Postimees 1903, nr. 157.

¹⁴ Postimees 1905, nr. 217.

¹⁵ Postimees 1907, nr. 131.

¹⁶ Postimees 1909, nr. 18.

30 miljoni hinge ehk 17% kogu riigi rahvastikust, samuti tähele pannes mitmesuguseid ajaloolisi kogemusi, arvati meie ühiskondliku mõtte radikaalsel tiival, et ka väikerahvad koos on küllalt oluliseks teguriks poliitilises võitluses tsaarivalitsusliku korra vastu ja et nende eemalejäämine siit on lubamatu¹⁷.

Nende mõttekäikude edasiarendamine ja tegelik ellurakendamine oli oluliseks teguriks Vene revolutsiooni tulekul. 1917. a. revolutsioon, milles lõplikult laostus Vene maailmariik, asetas meie väikerahvalikule tunnetusele hoopis uued perspektiivi-eeldused: seni võimsana ja võitmatuna tundunud Vene koloss langes nüüd paljukordselt väiksemaks suuruseks ja selle kõrval tõusis seni poliitiliselt tähtsusetuna või vähetähtsana hinnatud väikerahvas omakorda märksa tõhusamaks suuruseks. Muutunud olukord põhjustas meie väikerahvalikus tunnetuses uusi järeldusi, mis avaldusid meie poliitilises iseseisvumispüüetes ja Eesti Vabadussõjas.

Esitatud olulisemaist momentidestki on küllalt, et veenduda, millist lähtekohalist osa on etendanud eesti ühiskondlikus mõttes väikerahvalik tunnetus. Kuigi temast on eri aegadel ja eri suundade poolt tehtud ka erinevaid järeldusi, on ta üldiselt siiski kõikjal olnud selleks põhijuureks, mis meie rahvuslikku ideoloogiat on hoidnud sügaval selles maamullas, mille üheks oluliseks komponendiks on meie rahva väike arv.

Väikerahvalik tunnetus on andnud olulisi tagajärgi ka Eesti iseseisvuse ajal nii meie rahva- kui riigielu põhi-, samuti ka kõrvalküsimate käsitlemisel ja lahendamisel. On ainult soovida, et vajalikud järeldused väikerahvalikust tunnetusest veelgi põhjalikumalt järele mõeldaks ja need järeldused ka ellu viidaks.

Praegu, kus me elame pinevas rahvusvahelises olukorras, mis on eluliselt riivamas ka meie riigi ja rahva saatust, avaldub meie väikerahvalik tunnetus kõige ilmekamalt visas ja järjekindlas poliitilise erapooletuse säilitamises. Sellise erapooletuse taotlemine pole ju mitte meie ja ka mitte kaasaja leiutis, vaid ta on juba rohkeid aastakümneid kõigi väikeriikide teadliku poliitika keskseks juhiseks. Kuid seejuures ei tundu ta kohalikus rakenduses mingi kunstliku laenuna, vaid on meie ühiskondliku mõtte orgaaniliseks osaks, millel ei puudu ka ulatuslikumad ajaloolised juured meie väikerahvalikus tunnetuses.

Kui sama ohtlik rahvusvaheline pinevus sunnib meid pingutama oma mõtteid ja tegusid oma riikliku julgeoleku kaitseks, siis on meil sellest veel eriline põhjus sügavamalt läbi mõelda oma väikerahvalikku asendit ja sellest teha vajalikke järeldusi. Üks esimesi asju, mille kohta oma ühiskondlikus ja poliitilises mõtlemises ning

¹⁷ Vrd. näiteks H. Kruus, Venemaa väikerahvaste poliitilised ülesanded. Vaba Sõna 1916, lk. 1 jj.

hoiakus peame suuremale ja sügavamale selgusele jõudma, on see suur erinevus väikerahva ja väikeriigi ning teiselt poolt suurrahva ja suurriigi olundis, mis on tingitud nende suuruselt.

Meie eluhoiak, mõtteilm, sageli ainult fraseoloogiagi on veel tugevasti mõjustatud suurrahvaste juures ja suurriikides moes olevaist eeskujudest. Väikerahvaste eluprobleemid on suurel määral nimepidi ju õieti needsamad, mis suurrahvastelgi. Kuid tegelikult on suur vahe nende probleemide erikaalus ja nende puhul vajalikes lahendusviisides.

Rahvaarvu tõstmine näiteks on keskse tähtsusega küsimus kõigile rahvastele. Kuid kui määratult palju tähtsam on see küsimus väikerahvale! See oma loomult keeruline küsimus, mida ei saa kusagii lahendada palja õhutamise ja pealiskaudse jutlustamisega, nõuab väikerahva juures märksa ulatuslikumat ja sügavat tähelepanu, kui see on vajalik suurrahvastel.

Rahvahariduse ja kultuurilise loomingu küsimused on tähtsad igale rahvale. Kuid väikerahva juures on nende erikaal märksa suurem kui suurrahva juures. Sest just siin on väikerahval see peamine ala, kus ta võib saavutada tõelist vägevust, seda „tõist suurst“, millest kõneles juba Hurtki.

Sotsiaalsete küsimuste lahendamine on kujunenud praegusaja riigi üheks olulisemaks ülesandeks. Väikeriigi ees seisab see ülesanne palju nõudlikumana, sest et just selle ala kaudu võib ta viia ühiskonda eriti tulemuslikult tihedamasse osasaamise riigi väärtusest ja seega ühtlasi ka riiki ennast sügavamale kodanikkude südamesse, mis on omakord riigi enda püsimise ja tugevuse elulisemaid eeldusi.

Ja lõpuks — kui oluliselt küll erinevad üldise poliitilise hoiaku eeldused ja tagajärjed väikeriigis ja teiselt poolt suurriigis. Väikeriigis on palju elulisem vajadus hoolitseda oma kodaniku kõrgema üldise, seehulgas ka poliitilise kvaliteedi eest.

Kui meie ühiskondlik mõte ärkamisajast peale on seadnud meie rahvuslikule isikule ja ühiskonnale väikerahvalikust tunnetusest lähtudes ülesande taotella suurust ja vägevust töö ja loomingu kaudu kultuurilisel ja ka majanduslikul alal, siis kaasaegses omariigis on suurenenud nõue kasvatada ja tõsta meie kodaniku sotsiaalset ja poliitilist kvaliteeti vastavalt meie väikerahvaliku olundi tingimustele. Need kesksed ülesanded oma rahva sisemise suuruse ja vägevuse taotlemisel on pidevad, ulatudes läbi tänapäeva tulevikku.

Hans Kruus.

Das kleinvölkische Bewusstsein in der nationalen Ideologie der Esten.

(Referat.)

Seit der Zeit des nationalen Erwachens, also seit den 60-er Jahren des vorigen Jahrhunderts eignet dem völkischen Gedanken der Esten das Bewusstsein, ein kleines Volk zu sein, eine Erkenntnis, aus der

heraus dann die zentralen ideologischen und politischen Folgerungen gezogen wurden. Bewusster, systematischer und vielseitiger als irgend einer seiner Zeitgenossen hat der seiner Zeit national an führender Stelle tätig gewesene Jakob Hurt dieser Erkenntnis in der estnischen nationalen Ideologie beredten Ausdruck gegeben. In einer Reihe von Reden und Aufsätzen aus den Jahren um 1870 hat er sie zu einem beachtenswerten ideologischen System ausgebaut. Zur Zeit Hurts führte diese Erkenntnis zu der bedeutsamen und im Brennpunkt des Interesses stehenden Frage: ist das estnische Volk, das damals noch nicht einmal eine Million zählte, überhaupt fähig weiter zu bestehen, und kann es sich selbständig weiter entwickeln? Die bejahende Antwort auf diese Frage begründete Hurt sehr eingehend und in mannigfachster Beziehung.

Ausgehend gerade von der Erkenntnis, dass die Esten ja nur ein kleines Volk sind, formulierte Hurt auch den Gedanken der historischen Sendung seines Volkes. Genau umriss er den druch die zahlenmässige Grösse bedingten grundsätzlichen Unterschied zwischen einem grossen und einem kleinen Volk. Nur ein grosses Volk kann sich Zielsetzungen äusserer Macht leisten, die es mit politischen Mitteln oder durch kriegerische Entscheidungen erreicht. Dem gegenüber bleibt dem kleinen Volke nur der Weg der geistigen Grösse offen, d. h. der Weg Erlangung einer hohen Kulturstufe, einer allseitigen Entwicklung des Geistes und zielsicherer angestrenzter Arbeit. Und nur die auf diesem Wege erlangte Grösse ist merklich wertvoller als äusserer Glanz und Macht. Auf diesem Wege kann sich ein jedes kleine Volk zu einem charakteristischen „natürlichen Zweig“ am grossen Baum der Menschheit entwickeln, seine spezifischen Werte zur Bereicherung der allgemeinen Kultur des Menschengeschlechts beisteuern und dadurch die Berechtigung seines völkischen Daseins begründen.

Dieser Gedanke der historischen Sendung der Esten war aus der realistisch erschaute und gewürdigten Lage eines kleinen Volkes hergeleitet. In dieser Fassung ist er unverrückbarer Bestandteil des estnischen völkischen Gedankens auch während der folgenden langen Jahrzehnte geblieben; er besteht auch eben und hat nichts an Frische eingebüsst um nicht auch in Zukunft bestehen zu bleiben, denn er ist auf lebensfähige Voraussetzungen gegründet.

Ühest unustatud Balti uurijast.

Dr. med. Otto v. Huhn ja tema kogud.

XVIII saj. lõppu ja XIX saj. algust võiksime nimetada meie ajaloolise uurimise ärkamisajaks, sest tol ajal kohtame Baltimail esmakordselt isikuid, kes oma elutöök või vähemalt peamiseks harrastuseks on võtnud ajalooliste mälestusmärkide süstemaatilise kogumise, korraldamise ja publitseerimise, teataval määral nende uurimisegi. Praeguste mõistete järgi nimetaksime neid isikuid küll ennemini „kodu-uurijateks“ kui otseselt „ajaloolasteks“, sest nende harrastuspiiridesse kuulus poliitilise ja majandusajaloo kõrval rida naaberalasidki, nagu muinasteadus, kunstiajalugu, rahvateadus, maade- teadus, statistika jm., kuid tollaegse eriteaduste diferentseerimatus

juures on selline mitmekülgsus arusaadav ega vähenda mingil kombel nende ajaloo-uurimise teerajajate teeneid. Nendest a. 1800 ümber teetsenud Balti „polühistorikutest“ on meil eriti tuttavad sellised nimed kui A. W. Hupel (1737—1819) ja Ed. Ph. Körber (1770—1850), kes mõlemad teetsesid eesti alal. Ka nende Riias töötanud kaasaeglane, Joh. Chr. Brotze (1763—1823), kelle suured dokumentide, jooniste ja jäljendite kogud praegu asuvad Riia linna raamatukogus, on meie ajaloolaste peres hästi tuntud¹. Seevastu on seni täiesti tähele panemata jäänud neljas tolle ajastu suurkoguja, Brotze kaasmaalane ja kaasaeglane dr. Otto v. Huhn, kes samuti teotses Riias ja kelle kogud sisaldavad rikkalikke kultuuriloolisi andmeid kõigi kolme Balti kubermangu kohta. Käesolevate ridade ülesandeks ongi sellele väärtuslikule kogule tähelepanu juhtida ja ka kogujat ennast unustuse hõlmast silmapiirile tõsta, mida ta kõigiti on ära teeninud.

Et meie suuremad teatmeteosed, nagu „Eesti biograafiline leksikon“, „Eesti entsüklopeedia“ jt. Huhn'i ei maini, siis esitame siin tema kohta ka lühidalt eluloolised andmed „Läti konversatsioonileksikoni“ järgi².

Otto von Huhn oli balti-saksa päritoluga, sündinud Jelgavas (Miitavis) 1764. a. Lõpetanud seal gümnaasiumi, õppis Halle ülikoolis alul usuteadust, siis arstiteadust, mida jätkas Göttingenis, omandades dr. med. tiitli 1788. a. Töötas siis mõnda aega arstina Riias, kus muuseas esimesena Baltimail võttis tarvitusele kaitserõugete panemise a. 1800. Edasi oli a. 1804—1807 koduarstiks krahv Razumovski juures Moskvas ja 1807. a. alates samas ametis Vene saadiku vürst Reprini juures Kasselis ja Pariisis. A. 1811—1813 praktiseeris H. arstina Peterburis ja 1813. a. peale Riias, kus suri 1832. a.

Need kuivad teated ei ütle meile küll kuigi palju kõnealuse isiku iseloomustamiseks. Võimalik, et pikemal otsimisel leiduks tema kohta ka üksikasjalisemaid andmeid, kuid praegusel juhul huvitavadki meid eeskätt tema kogud. Viimased läksid peale Huhn'i surma Liivimaa Rüütelkonna raamatukogu valdusse, kust nad Läti Vabariigi algaastail ühes seltsi muude arhivaalidega paigutati Läti Riigiarhiivi (Valsts Archivs) Riias. Allakirjutanul võimaldus seal nendega tutvuda 1936. a. sügisel mõne nädala jooksul, mille põhjal käesolev ülevaade ongi kirjutatud.

Oma praegusel kujul sisaldab O. Huhn'i kogu Läti Riigiarhiivi inventarinimestiku andmeil 88 köidet, enamik in 4° formaadis. Võrdluseks võiksime tähendada, et Ed. Winkelmann'i *Bibliotheca Livoniae*

¹ Brotze Livonica-kogu rikkalikku Eesti kohta käivat pildimaterjali on ohtrasti kasutatud näit. K./Ü. „Looduse“ kirjastusel ilmuva „Eesti rahva ajaloo“ viimaste vihkude illustreerimisel.

² Latviešu Konversācijas Vārdnīca VI, Rīga 1931, veerg 12 260—12 261, sub „Oto Huns“.

Historica (Berlin 1878) järgi sama kogu köidete hulk, maha arva-tes eri osakondades esinevad kordumised, ulatub umb. 106-le. Sellise vahe tekkimine näib aga seletatav olevat mitte vahepealse materjalide kaotaminekuga, vaid erineva inventeerimisviisiga, milleks kõnealune kogu oma köidete välise seisukorra ja sisulise kirevuse juures pakubki rohkesti võimalusi. Igatahes on praegu Läti Riigiarhiivis alal, peale paari erandi, kõik Winkelmann'i bibliograafias loendatud tiitlid, peale selle aga rida selliseidki, mida Winkelmann'il ei leidu, vähemalt sama pealkirja all mitte. Lähemate üksikasjade jälgimine ses suunas mahuks vaevalt käesoleva kirjutise raamidesse. Tähen-dame vaid, et Huhn'i kogu praegusel kujul sisaldab umb. 20 000 lk. käsikirjalisi materjale ajavahemikust umb. a. 1784—1829. See on küllalt tähelepanev materjalihulk, mis, välja arvatud paar erandit, on seni jäänud pealegi avaldamata³ ja ka muidu vähe kasutamist leidnud.

Lõviosa sellest ainekust moodustavad mitmesugused autori poolt kogutud ankeetmaterjalid kõigi kolme Balti kubermangu kohta, mis kavatsatud 70-köitelise tervikuna, mitmes eriseerias, üldpeal-kirjaga „Topographisch-statistische Beiträge der deutsch-rus-sischen Ostsee-Provinzen in 70 Baenden“. Tutvume esmalt selle töö Liivimaa käsitleva osaga, mis on Eesti seisukohalt üks huvita-vamaid, ja valime lähtekohaks selle kõige täielikuma variandi aastast 1823: „Topographisch-statistische Beiträge des Gouvernements Liv-land im Allgemeinen“ (Valsts Arhivs I. 4. 144—156), kokku 14 köi-det. Selle sarja I köites (lk. 21—34) kuuleme ka mõningaid üksik-asju kogu ürituse tekkimisest. Autor jutustab, et ta on kuberner v. Richter'i loal hakanud endale kopeerima Liivimaa kubermangu valitsuse arhiivis leiduvaid materjale „Liivi- ja Kuramaa füüsilis-geograafilise ja moraalse ilme“ kohta. Need materjalid olnud kogu-tud juba Katariina II ajast peale laialisaadetud ankeetlehtede kaudu, millede vastajateks olnud peamiselt pastorid ja millede kokkuvõtted saadetud siseministeeriumile. Huhn hakanud neid kopeeritud mater-jale täiendama⁴, koostanud endale ka kihelkondade kaardid krahv Mellini atlase põhjal ja teinud muid eeltöid. Esimese kokkuvõtte oma statistilis-topograafilise töö tulemustest, ühes kaartidega kin-kinud ta keisrile (Aleksander I-le) „Napoleoni sõdade ajal“, kus see käsikiri läinud kaotsi Poola sõjakäigul. A. 1815 alustanud ta oma tööd uuesti kohalikkude pastorite ja aadlikkude abiga. Ta saanud seejuures kasutada ka kindralkuberner markii Paulucci aegseid statis-

³ Trükiis ilmunud on Huhn'i sulest ainult kaks venekeelset teost „Топографическое описание города Риги“ (СПБ 1804) ja „Дополнение къ медико-топографическому описанию Лифляндии“ (СПБ 1814), mõlemad tõlgitud saksa-keelsest käsikirjast V. Džunkovski poolt.

⁴ Tema vanemad ankeedid on nähtavasti saadetud aastail 1784, 1797, 1802 ja 1806.

tilisi materjale, kuna Eesti kubermangu osas tema tööd toetanud kuberner v. Budberg. Oma töö koostamisel võtnud Huhn eeskujuks krahv Begnaud de Saint-Jean d'Agely „Description topographique et statistique de la France“, Paris 1810, samuti ka 10-köitelise „Topographisch-statistische Beschreibung Preussens“. Ka selle uue sarja on autor pühendanud keiser Aleksander I-le.

Samas köites (lk. 23—28) leiame ka Huhn'i viimase ankeedi, dateeritud 11. I 1815, adresseeritud aadlikele ja vaimulikele, palvega vastused autorile saata sama aasta maikuus. Ankeediga kaasa on saadetud ka autori seniseil andmeil koostatud käsikiri, milles palutakse teha parandusi. Vastused on nähtavasti kaunis visalt saabunud, sest suur hulk neist on dateeritud alles a. 1819—20, 1822 ja veelgi hilisemast ajast.

Huhn'i 1815. a. ankeetleht sisaldab 41 eriküsimust. Hea osa neist on üldist statistilis-topograafilist laadi (kihelkonna kaart, asend, piirid, adramaade ja hingede arv, sündimus-suremus, talupoegade koormised jne.), teised huvitavad loodusest (jões, järved, metsad, taimed, loomad, maapõuevarad jm.). Hulk küsimusi puudutab majandust (laadad, kõrtsid, kivilöövid, käsitöölised, viinavabrikud). Autori erihuvide kohaselt on väga üksikasjaliselt küsiteldud tervishoiu-ala: haiguste esinemine, kaitserõugete panek, arsti- ja sünnitusabi korraldus, hoolekandeaasutised, loodusravi võimalused jne. Ülejäänud küsimused on juba üldisema kultuuriloolise huviga: koolivõrk, talupoegade toitlus, elamud, rõivastus, kombed ja ebausku, ilmaennustused ja lõpuks ajaloolised ning esiajaloolised muistised.

Vastused neile küsimustele on enamikus muidugi lühisõnalised, kuid üksikuile punktidele leidub paiguti ka lehekülgede-pikkusi kirjeldusi, jooniseid, eesti- ja lätikeelset terminoloogiat jms. Nad on korraldatud topograafiliselt, maakondade ja kihelkondade kaupa. Autor on omalt poolt lisanud neile hulgaliselt täiendusi, kokkuvõtteid, bibliograafilisi ülevaateid, äratrükke ja lõigendeid, koguni mitmeid iseseisvaid ja ulatuslikke omi või võõraid käsikirju. Nii leidub sama seeria I köites (lk. 49—67) käsikirjaline „Chronologische Übersicht der von 1508 bis jetzt erschienenen Landkarten von Livland“, edasi (lk. 133—147) „Etwas über die Trachten, Sitten und Gebräuche der Livländer im XVI Jahrhundert“ (peamiselt küll B. Russow'i kroonika järgi). Pärnumaad käsitlevas VIII köites leidub (lk. 281—290) jällegi anonüümne käsikiri „Schilderung der Ehsten nach allen ihren Verhältnissen“ (Pernau 1798). Selliseid näiteid võiks tuua veel terve hulga. Sama seeria XIII köide sisaldab 1802. a. ankeedi materjalid alapealkirjaga „Vorschlaege zur Verbesserung der Industrie, Wohlhabenheit und Moralität der Lievländischen Bauren, enthaelt. von saemtlichen Predigern Livlands“. Eesti osa on siin eraldi pagineeritud ja vastajate hulgas leiame selliseid tuntud nimesid nagu Ed. Ph. Körber Vönnust, Fr. Willmann Karjast jm.

Algupäraselt sama seeria XIV köitena kavatsetud, kuid praegu eraldatud (VA I. 34. 218) on autori käsikiri „Der Landarzt für die deutschen Ostseeprovinzen Russlands“, alapealkirjaga „Versuch das Leben der Letten und Ehsten zu erhalten“, mis sisaldab VIII+698 lk. in 8° ühes joonistega jm. lisadega. See on korralikult koostatud trüki- valmis käsikiri, mis peale tavaliste arstimisõpetuse peatükkide sisaldab ka rohkesti etnograafilisi ja kultuuriloolisi andmeid eesti ja läti talu- poegade sanitaaroludest, eluviisidest, kommetest, rahvameditsiinist jms. Need osad on autor ilmselt koostanud oma ankeetmaterjali põhjal.

Seni üksikasjalisemalt kirjeldatud Liivimaa-sarja kõrval leidub ka teisi vanemaid. Üks neist (VA I. 3. 137—143) pealkirjaga „Liefland nach den Kreisen und Kirchspielen beschrieben in sechs [paiguti: sieben] Bänden von Huhn“, on koostatud osalt Moskvas 1806. a., osalt Riias 1821. a. Siin hulgas leidub, eriti eesti osas, ka ankeetlehti a. 1816 ja 1818, osalt isegi 1784 ja 1802. Terved osad on köidetest välja rebitud ja nähtavasti ümber paigutatud hilisemasse (1822.—1823. a.) sarja. Sisu on samalaadiline kui 1815. a. ankeedi- vastuseis, kuid küsimusi endid on vähem ja teisiti jaotatud. Siingi hulgas leidub pikemaid võõraid käsikirju, näiteks VI-a köites dr. Joh. Wilh. Harden'i in 8° kirjeldus Võnnu maakonna kohta.

Kõige vanem Huhn'i käsikiri Liivimaa kohta sisaldab vaid ühe köite in 4° (VA I. 16. 178) pealkirjaga „Statistisch-medizinische Bruchstücke der Kirchspiele Livlands“. Köide on dateerimata, kuid nähtavasti koostatud 1802. a. alates, sest seal esinev statistika käsit- leb a. 1797—1801, kuna 1802. a. andmed on mitmel pool punase tindiga juurde kirjutatud. Küsimusleht on siin olnud üsna lühike ja vastusedki sisaldavad enamasti vaid 1 lk. kihelkonna kohta. Üksikasjalisemad ja huvitavamad nende hulgas on andmed talupoja- elamute, toitluse ja haiguste kohta.

Senimainituist erineva laadiga ja sisuga on Huhn'i sari Liivimaa linnade kohta, pealkirjaga „Topographisch-statistische Beitræge Liv- lands“ (VA I. 14. 167—173 ja 175—177), mis koostatud Riias 1821. a. Igale linnale on pühendatud siin eri köide, kuhu on kogutud statis- tikat, kirjeldusi, plaane ja jooniseid. Nende hulgas leidub ka mitme- sugust vanemat ja vähetuntud pildimaterjali. Selle sarja köited on üldiselt palju õhemad ülalmainitud kihelkonna-kirjelduste omadest.

Olgu veel märgitud üks eraldi köide (VA I. 21. 183) pealkirjaga „Medizinische Topographie von Liefland“, dateeritud Riias 1827, mis peamiselt sisaldab mitmesuguseid korraldamata materjale lah- tistel lehtedel, nende hulgas jällegi andmeid toitlusest, rõivastusest, rahvaravimitest jms. Nähtavasti on selle köite korraldamine autori surma tõttu pooleli jäänud.

Oleme seni vaadelnud vaid Liivi kub. käsitlevaid osi. Samalaadi- lised sarjad ja köited on Huhn paralleelselt koostanud aga ka Eesti- ja Kuramaa kohta. Nende lähemaks jälgimiseks puudub siin ruum,

kuigi eriti Eestimaa kub. käsitlevas osas oleks mõndagi märkimisväärset. Tähendame veel, et kõige kolme kubermangu andmestiku kohta autor on 1822. a. koostanud ka üldise sisujuhataja „Inhalts Anzeige der Topogr.-stat. Beiträge...“ (VA I. 20. 182), mis kogu mitmekordsete ümberinventeerimiste tõttu on küll vaid raskustega kasutatav. Huhn'i kogus leidub muide ka „Allgemeines Register“ J. Chr. Brotze „Livonica“ kogu 10 kõite kohta, mis ometi näib olevat vaid ärakiri Brotze enda registrist (praegu Riia Linnaraamatu-kogus).

Sellega ei ole Huhn'i kogu küll veel kaugeltki ammundatud. Käsikirjadest, mis Winkelman'n'i bibliograafias pole esitatud, võiks siin mainida järgmisi Eesti ainestki sisaldavaid: „Verzeichnis sämtlicher Güter, Hoflagen, Paggasts und Gesinde in Livland“ (1815), „Plan von Dorpat“ (1774), „Livlands bestätigte Wackenbücher“ (1814—1823), „Verzeichnis von Schriften über Livland“ jt. Ülejäänud tööd käsitlevad peamiselt Riia linna tervishoidlikke ja halduslikke olukordi eri ajastuil.

Tähtsaimaks osaks Huhn'i kogust, nii sisult kui suuruselt, on siiski tema „Topogr.-stat. Beiträge“, mis sisaldavad määratud arvul ülihuvitavat materjali nii Eesti kui Läti olude kohta. Loodusteadustest kuni ajalooni ja ühiskonnauurimiseni leidub siin iga teadusharu esindajaile rikkalikku ainet, mis pealegi on kogutud oma aja parimate peade kaasabil ja üldiselt tohiks olla küllalt usaldusväärne. Et viimasel ajal on avanenud võimalus selle materjali Riias väljatellimiseks Riigi Keskarhiivi kaudu, hõlbustab see asjaolu tema kasutamist ka meie uurijaskonna poolt⁵.

Otto Huhn'i isikust võime tema kogude najal öelda vähemait niipalju, et ta pole jäänud neis kuivaks statistikuks ega eluvõõraks kabinetitõpetlaseks, vaid et tema on algusest peale oma materjali kogumisel lähtunud mitte üksnes olude tundmaõppimise, vaid ka nende parandamise seisukohalt. Seetõttu näib temas olnud elavat kaastunnet eesti ja läti talurahva raske majandusliku ja „moraalse“ seisukorra vastu. Seda näeme selleski, et ta oma ankeetides küsib vastajatelt ettepanekuid ka elamute, arstiabi ja majandusliku olukorra parandamiseks. Juba tema Beiträge-teose pühendus keiser Aleksander I-le kui „lätlaste ja eestlaste vabastajale 600-aastasest orjapõlvest“ on selles mõttes küllalt iseloomustav. Huhn'i kogu köidetesse laialipillatud katkendid Garlieb Merkel'i töödest viitavad samuti mõttele, et sellegi lätlaste olukorra eest võitleja tõekspidamised polnud Huhn'ile just võõrastavad. Muidugi ei saa Huhn'i pidada suurte sotsiaalsete reformide eestvõitlejaks Merkel'i stiilis.

⁵ Hiljuti on, nende ridade kirjutaja juhatuse järgi, Huhn'i kogusid osaliselt kasutanud prof. G. Ränk oma väitekirjas „Saaremaa talu-ehitised I“ (Tartu 1939).

Kuid vähemalt omal kitsamal erialal, näiteks kaitserõugete tarvitamises, on ta esinenud pioneerina ja, tiivustatuna Lääne-Euroopas omandatud humaansetest põhimõtetest, võrdselt hoolitsenud nii linna- kui maarahva, aadli ja talupoegade tervishoiu-olude parandamise eest.

F. Linnus.

Ein vergessener baltischer Forscher.

Dr. med. Otto Huhn und seine Sammlungen.

(Referat.)

Der aus einer baltisch-deutschen Familie stammende Dr. med. Otto v. Huhn wurde 1764 in Mitau geboren und starb 1802 in Riga. Seine Sammlungen, die reichhaltige kulturgeschichtliche Daten über die früheren drei baltischen Gouvernements enthalten, befinden sich gegenwärtig im Lettischen Staatsarchiv (Valsts Arhivs) in Riga. Lt. Inventarkatalog besteht die Sammlung aus 88 Bänden. Die in Winkelmanns *Bibliotheca Livoniae Historica* genannten Titel haben sich, von vereinzelt Ausnahmen abgesehen, alle erhalten; es findet sich aber auch eine ganze Reihe von Titeln, die im Winkelmann fehlt. In ihrer gegenwärtigen Gestalt zählt die Sammlung etwa 20 000 Seiten handschriftlicher Aufzeichnungen aus den Jahren von ungefähr 1784—1829. Den wichtigsten Teil der Huhnschen Sammlung sowohl ihrem Inhalt wie auch dem Umfange nach bilden seine „Topogr.-statistischen Beiträge“, die eine schier unbegrenzte Menge interessantester Nachrichten über die damaligen Zustände in Lettland und Estland enthalten.

Akadeemiline Ajaloo-Selts 1938./39. tegevusaastal.

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi tegevuses jätkus 1938./39. aastal peamiselt juba varemini alustatud ettevõtete ja tööde edasiarendamine ning lõpuleviimine. Seltsi väljaannetest ilmus „Ajaloolist Ajakirja“ 2 numbrit 1938. a. aastakäigust ja 1 number 1939. a. aastakäigust. Seltsi üldkoosolekul 29. jaanuaril 1939 otsustati ajakirja toimetuse ettepanekul suurendada „Ajaloolist Ajakirja“ 12-lt trükipoognalt 15-le, et võimaldada selle sisu mitmekesisemaks muuta. Ühtlasi tõusis ka ajakirja tellimishind 3 kroonile aastas, kusjuures seltsi liikmed saavad 20% hinnaalandust. Ühtlasi on moodustatud ajakirja leviku suurendamiseks vastav aktsioonitoimkond. Ajakirja toimetusse kuulusid peatoimetajana O. Liiv, toimetuse liikmeina E. Blumfeldt, H. Kruus, M. Schmiedehelm (üldkoosolekul 29. jaanuaril 1939 valiti ta asemele R. Indreko), H. Sepp, P. Tarvel ja J. Vasar; toimetuse sekretärina töötas H. Fischer.

Jätkati tööd seltsi väljaandel ilmuvate suuremate teoste, nimelt „Eesti biograafilise leksikoni“ täiendusvihi, „Eesti ajaloo bibliograafia“ IV, s. t. viimase vihu ja ajaloo oskussõnastiku koostamisel.

„Eesti biograafilise leksikoni“ täiendusvihi toimetamistööd ei suudetud sel tegevusaastal veel lõpetada. Laoti täiendusvihi artiklite käsikirja teine pool, alates L-tähest kuni tähestiku lõpuni; see osa oli trükikojas pikemat aega oodanud ladumise järjekorda. Samuti seati toimetuse poolt trükivalmis vahelao käsikiri, umbes 130 põhikõites ilmunud elulugude jätku ja artiklit. Ka see osa laoti ära. Tegevusaasta lõpuks oli murtud 136 lehekülge, s. t. 8 $\frac{1}{2}$ trükipoognat. Teos kujuneb kavatssetust tunduvalt suuremaks ja ulatub umbes 20 trükipoognani. Toimetuse koosseis on olnud endine: P. Tarvel — peatoimetaja, H. Kruus — toimetuse liige, J. Olvet — sekretär. Toimetuses on abijõuna töötanud M. Sorgsepp.

„Eesti ajaloo bibliograafia“ (1877—1917) koostamist jätkati E. Blumfeldti ja L. Loone poolt. Aasta kestel toimus teose IV, s. t. viimase vihu trükkimine. See vihk ilmus trükist mais 1939, varsti pärast seltsi tegevusaasta lõppu. Ta sisaldab biograafikat, autorite registri ja anonüümsete kirjutiste registri ja on märksa suurem eelmistest, hõlmates 200 lk. (tekst ja register) + XVIII lk. (eessõna, lühendid jm.). Seega on suudetud pidada kurnis täpselt kinni teose trükkimisele asumisel tehtud kalkulatsioonist, mis nägi teose ulatusena ette 40 trükipoognat. Tegelikult kujunes kuueteistkümnendaastase pideva töö tulemusena valminud *Bibliotheca Estoniae Historica* suuruselt järgmiseks: 632 lk. teksti ja XVIII lk. eessõna ning lühendeid.

„Ajalooteaduste rahvusvahelise bibliograafia aastaraamatule“ on 1938. a. jooksul L. Loone poolt koostatuna saadetud Eesti-poolne kaastöö ülemaailmalise ajaloolise perioodika nimistu jaoks. Valmimisel on vastav bibliograafia 1938. a. kohta.

Opetatud Eesti Seltsi „Eesti ajaloo ja filoloogia aastaülevaate“ jaoks on lõplikult valminud 1931. a. ajaloolise kirjanduse ülevaade, kuna käsil on 1924. ja 1925. aastat käsitlevad ülevaadet.

Ajaloo oskussõnastiku komisjon, mille koosseisu kuulusid J. V. Veski, E. Tender, ja sekretärina L. Vilmre, jätkas möödunud tegevusaastal ajaloo oskussõnastiku redigeerimist ja täiendamist. Ühtlasi viidi käsikirja koostamine lõpule. Selles ilmnevate lünkade kõrvaldamine ja kontrollimine nõudis rohkem aega, kui seda oli võimalik esialgu arvestada; seejuures tuli paljude küsimuste lahendamiseks pöörduda vastavate erialade esindajate poole. Samuti osutus aeganõudvaks tööks venekeelsete oskussõnade redigeerimine ja täiendamine. Komisjoni istungeid peeti tegevusaasta jooksul 41. Käsikiri valmis 1939. a. märtsiks; ta on valmistatud kolmes eksemplaris ja sisaldab umbes 16 000 oskussõna.

Seltsi väljaandeist ilmus eriteosena trükist „Ajaloolise Arhiivi“ III köide dr. O. Liivi toimetusel, pealkirja all „Suur näljaaeg Eestis 1695—1697“. See koosneb toimetaja uurimuslikust ülevaatest ajastu kohta (80 lk.) ja dokumentidest (257 lk.) uing on varustatud allikate ja kirjanduse loendaja, registriga ja saksa-keelse referaadiga.

Selts võttis osa Ajalooliste Teaduste Rahvusvahelise Komitee Eesti Osakonna, Ida-Euroopa ajaloo-seltside föderatsiooni, Eesti Ajaloo Kapitali komitee, asutis „Fenno-Ugria“ jt. ettevõtete tööst. Lisaks endistele astuti väljaannete vahetusse Göteborgi Riigiraamatukoguga.

Kavatsusel oli korraldada 1939. a. suvistepühade ajal Eestis järjekordsed Soome-Eesti ajaloolaste (seekord III) päevad. Astuti eelläbirääkimistesse soome ajaloolastega ja tehti ühtlasi esialgseid ettevalmistusi päevade korraldamiseks; nende asukohaks olid ette nähtud Tartu ja Narva. Käesoleva aasta kevadepoolel aga selgus, et Suomen Historiallinen Seura ümber koondunud soome ajaloolased soovivad päevade edasilükkamist järgmisele aastale; seda motiveeriti peamiselt asjaoluga, et paljud soome ajaloolased kavatsevad osa võtta augustis peetavast Põhjamaade ajaloolaste kongressist Kopenhaagenis, ja et osavõtt kahest välismaisest kongressist lühikesel ajavahemikul tekitaks raskusi. Neid asjaolusid arvestades otsustatigi III Soome-Eesti ajaloolaste päevad edasi lükata järgmisele aastale.

Seltsi siseelus omas erilist tähtsust möödunud tegevusaastal küsimus seltsi siirdumisest Tartu Ülikooli juurest Eesti Teaduste Akadeemia juurde. Küsimus kerkis esile tegevusaasta esimesel poolel, mil Akadeemia ringkondades asuti seisukohale, et Akadeemilisel Ajaloo-Seltsil tuleks siirduda Eesti Teaduste Akadeemia juurde; seejuures lubati kindlustada seltsile vabad edasitöötamise võimalused ja toetuse saamine vähemalt senise Ülikoolilt ja Kultuurkapitalilt saadud summa ulatuses. Ülikooli valitsus omalt poolt määras küll seltsile selleks tegevusaastaks veel senise toetussumma (750 kr.), teatas aga ühtlasi, et Ülikool enam edaspidi seltsile toetust ei määra, mispärast seltsil tuleks registreeruda Teaduste Akadeemia juures. Samuti osutus Kultuurkapitali Valitsuselt käesolevaks tegevusaastaks määratud toetussumma (3000 kr.) kättesaamine olenevaks seltsi ümberregistreerumisest. Et selts sattus selle tagajärjel majanduslikesse raskustesse, eriti „Ajaloolise Ajakirja“ väljaandmise jätkamise ja pooleliolevate ürituste lõpuleviimise suhtes, otsustas juhatus kokku kutsuda üldkoosoleku seltsi põhikirja muutmiseks. Üldkoosolek, mis peeti 29. jaanuaril 1939, otsustas põhikirjas ettenähtud häälteenamusega muuta seltsi põhikirja punkt 3, asendades lause: „Akadeemiline Ajaloo-Selts on registreeritud Tartu

Ülikooli juures" lausega: „Akadeemiline Ajaloo-Selts on registreeritud Eesti Teaduste Akadeemia juures“. Seltsi juhatuse sellekohaste sooviavalduste järel kustutas Ülikooli Valitsus seltsi Ülikooli juures registreeritud seltside nimistust, arvates 10. märtsist 1939. Samast kuupäevast tunnistas Teaduste Akadeemia seltsi registreerituks Akadeemia juurde. Muid muutusi seoses seltsi ümberregistreerimisega seni pole toimunud.

Ühenduses asjaoluga, et seltsi senised üritused hakkavad lõpule jõudma, on juhatus kaalunud uut tegevuskava ja järgmiseks tegevusaastaks ette näinud rea uusi üritusi; nende hulka kuuluvad eeltööde tegemine Eesti ajaloo atlase koostamiseks ja Eesti ajaloo allikate üllitamise süstematiseerimiseks, mõne eriküsimuse uurimine Eesti ajaloo alalt jm. Nende kavatsuste teostamine sõltub suurel määral Kultuurkapitalilt ja Akadeemialt saadavast ainelisest toetusest.

Tegevusaasta alguses oli seltsil liikmeid 98. Uusi liikmeid tuli tegevusaasta kestel juurde 7.

Seltsi liikmete perest lahkus surma läbi üks liige — M. Tõnson. Tegevusaasta lõpul otsustas juhatus liikmemaksu mittetasumise tõttu nimestikust kustutada 25 liiget; seega jäi liikmete nimestikku 79 isikut.

Seltsi juhatusse kuulusid: P. Tarvel (esimees), H. Kruus (abiesimees), R. Kleis (laekur), M. Sorgsepp (kirjatoimetaja), H. Sepp ja E. Tender (ametita juhatuseliikmed).

Revisjonikomisjoni kuulusid: H. Rebane, J. Madisson, N. Humal, asemikkudena J. Konks ja E. Viisemann.

Tegevusaasta jooksul peeti 3 ettekandekoosolekut, 2 üldkoosolekut ja üks aastakoosolek, neist ettekande-koosolek 26. märtsil 1939 ühiselt Akadeemilise Klassilise Kultuuri Ühingu. Koosolekuist osavõtjate keskmine arv oli 24. — Seltsi koosolekuil esitati järgmised referaadid:

27. novembril 1938 — P. Tarvel: „Ajalooliste teaduste VIII rahvusvaheline kongress“ (ilmus „Ajaloolises Ajakirjas“ 1938, nr. 4).

11. detsembril 1938 — L. Mark: „Põhja-Eesti talurahva pagemisest Soome ja Rootsi“.

Esitatava käsitelu aluseks oli kohtuarhiivides leiduv materjal, nimelt need Põhja-Eesti meeskohtute protsessid, mille sisuks oli süüdistus pagemises või sellele kaasaaitamises. Pagemisprotsesse esines alates XVIII sajandi keskelt kuni XIX sajandi keskpaigani. Eriti hoogustus pagemine Vene-Rootsi sõja ajal 1788—1790. Pagenikkude hulgas esines üsna võrdselt nii taluperemehi kui ka teenijasrahvast, samuti nii perekonnainimesi kui ka vallalisi. Mereteed kaudu pagejate hulgas olid tugevas enamuses rannakihelkondade elanikud. Pagemise peamise põhjusena esines rahul-

olematu oma olukorraga; ühtlasi õhutasid seda kuuldused heast elust Rootsis. Rahulolematust põhjustasid vaesus, raske töö, tagakiusamine kupja või mõisniku poolt, hirm karistuse eest jne. Pagemine lähtus peamiselt neilt rannikualadelt, kus kohalik rahvastik eriti elavalt tegeles merisõiduga. Ülemere sõiduks kasutati niihästi Eesti ranniku kui ka soomlaste ja rootslaste veesõidukeid. Pagemise sihtkoha asjus peab märkima, et suur enamik Põhja-Eesti pagenikke siirdus Soome, kuna Rootsi pagemisi esines vaid üksikuil juhtumeil. Soome mandril näivad Viiburi, Porvoo ja Helsingi oma lähemate ümbruskondadega olevat eesti pagejate peamisi asumiskeskusi. Pagemine toimus tihti kiires korras, nii et tuli maha jätta varandus; seetõttu peab oletama, et pagejate majanduslik olukord Soomes ei saanud olla kuigi hiilgav. Seda kompenseeris ometi tähtsal määral soodsam õiguslik olukord uuel kodumaal. Osast pagenikest on teada, et nad teenisid ülalpidamist teenijaina, kalureina või käsitöölisena. Paljud pagenikud seadsid Soomes sisse oma alalise elujärje, kas abielludes seal või viies kodumaalt kaasa perekonnad. Seejuures näitavad andmed, et Soome läinute ja mahajäänute vahel valitsesid tihedad sidemed ja vastastikune läbikäimine. Kõik Soome pagenud ei jäänud sinna siiski alaliseks, vaid mõne aja möödumisel pöördusid paljud tagasi kodumaale. Seejuures esineb huvitav nähtus, et tagasitulnud isikud tihti esinesid vabameestena, kellena nad ka koha leidsid siinses ühiskonnas. Paljude selliste, Soome pagemise tagajärjel vabameesteks saanud ja hiljemini Eestisse tagasi pöördunud isikute vabaseisuse päritolu jäigi selgitamata, nii et nad võisid nautida oma paremat sotsiaalset seisundit. XIX sajandi teise poole alguses löi seadusandlus hoopis avaramad elutingimused meie talurahvale; seega kadus ühtlasi vajadus pagemise järele.

29. jaanuaril 1939 — L. Leesment: „Kindral Michelson (Pugatšev'i mässu mahasuruja)“.

Referent on püüdnud selgitada kindral Michelsoni, Pugatševi mässu mahasuruja, rahvuse küsimust, kogudes selleks mitmekesisest materjalist ja kasutades teadusliku kirjanduse kõrval ka rahvatraditsiooni. Viimases ongi säilinud jutustusi vene kindralist, kes on võrsunud eesti talupojasoost ja elas hiljemini oma mõisas Võrumaal. Küsimuse vastu on huvi tundnud ka Nõo kirikuõpetaja M. Lipp. Peale nende ja mõningate teiste otseste andmete tulevad küsimuse selgitamisel arvesse kaudsed andmed, nimelt vanem vene kirjandus. Nii nimetab kindral Langeron oma mälestustes Michelsoni võrsunuks Liivimaalt lihtperekonnast. Olevate andmete põhjal võib oletada, et Michelson oli sündinud Saaremaal, siirdus hiljemini Järvamaale ja pääses siit Venemaale Rosen'ite saatjana. Tema edaspidine elu ja tegevus oli väga kirju. Esialgu asus ta koos Rosenitega Peterburis ja alustas siis sõjaväelist karjääri, tehes

läbi aastmed alamaist kraadidest kuni kindralini. Ta võttis osa ka Seitsmeaastasest sõjast. Saanud sõjas haavata, viibis ta puhkuseel kodumaal. Hiljemini võttis ta majorina osa Vene-Türgi sõjast, sõjast poolakatega ja siis juba Pugatševi mässi mahasurumisest. Mäss, mille summutamisel oli seni tegev olnud Michelsoni protežeerija kindral Bibikov, oli võtnud juba suure ulatuse. Michelsoni osatähtsust ja võidukust mässi mahasurumisel rõhutavad just vanemad vene allikad: Ta sai aukõrgendust ja rahalist autasu, tõsteti hiljemini ka aadliseisusse. Ostdnud endale mõisa Võrumaal, elas ta siin umbes 10 aastat. Hiljemini teotses ta jälle Vene väejuhina ja suri 1807. a. Bukarestis armee ülemjuhatajana.

5. märtsil 1939 — E. Laid: „Väljakaevamised Varbola Jaanilinnal 1938. a.“.

Muistne Varbola linnus, rahvasuus tuntud „Jaanlinna“ nime all, asetseb 60 km kaugusel Tallinnast lõuna-edela poole praeguse ja ka vana Harju-Lääne piiri lähedal. Linnuse asukoha valikul on olnud mõõtuandvad looduslikud tingimused; ta on ehitatud kuni 8 m ümbruskonnast kõrgemale seljakule. Valliga ümbritsetud linnuse õu on kuni 204 m pikk ja ristipidi 125 m lai. Varbola Jaanilinn ei kuulu ehitustüübilt puhtakujuliste ringvall-linnuste hulka, nagu seni andmete puudulikkuse tõttu on arvatud, vaid see moodustab segatüübi neemiklinnuse ning ringvalli vahel. Varbola linnusel pole varemini sooritatud teaduslikke väljakaevamisi. Tähtsamad probleemid, mis asetati 1938. a. suvel väljakaevamistöid alustades, olid: 1) kas ja millise iseloomuga kultuurkiht leidub linnusel, 2) kas vastavad tõele juhuslikest kaevamistest pärinevad andmed haudade olemasolu kohta linnuse keskosas ja millises seoses võiksid need olla linnusega, 3) kas rahvatraditsioon, mis linnuseõuel olevat lohku peab kaevuasemeks, on põhjendatud ning — jaataval korral — missuguse ehitusega on kaev. Väljakaevamised linnuses avastasid kõigepealt omal ajal intensiivselt kasutatud kalmistu. Leidude, eriti mündileidude põhjal on võimalik otsustada, et kalmistu kuulub suhteliselt hilisesse aega, XVI ja XVII sajandisse. Kaevamisel lohu kohas paljastus laotud kivivooderdis, mis teeb vastuvaidlematuks mingi kaevu- või tsisterniraolise ehitise olemasolu kõnesolevas kohas. Kaevulohu põhjast kui ka nõlvadelt leiti XV—XVII sajandi münte, tõenäoselt ohvriannid. Kaevamised ühel linnusele iseloomulikul kivivarel andsid edaspidise uurimise seisukohalt kaks märkimisväärset tulemust. Nimelt näitas kaevamine, mille juures keskmiselt ainult 50—90 cm paksusest kultuurkihist 48 ruutmeetri ulatuses esile tuli 121 muinasleidu ning 387 savinõukildu, et linnuse kultuurkiht on suhteliselt leiurikas, teiselt poolt tegi see usutavaks rahvatraditsiooni, et linnuses olevaid kivi kangruid (või vähemalt osa neist) tuleb pidada maja- või tuleasemeiks. Leide saadi kogu kaevamis-

alalt kokku 281 eset (töö- ning tarberiistad, ehted jm.) ja 527 savinõukildu. Leitud esemete koguarvust kuulub enam kui kolmandik hilisajalooliste hulka, ligi 100 eset on vanuselt määramatud, kuna ülejäänud tohiks olla muinasaegsed ja varakeskaegsed. Leidude põhjal võib väita, et Varbola linnus on ehitatud tõenäoselt rauaaja teisel poolel, s. t. peale 1000. a., ning on püsinud tarvitusel muinasaja lõpuni või ka ajaloolise aja alguseni, s. t. XIII ja XIV sajandini. Hiljemini on elanikud linnust kasutanud matmispaigana. Kuigi on võimalik väita, et suure Varbola linnuse ehitamine võis toime tulla lähema ümbruskonna poolt, tõstavad linnuse erakordsed mõõtmed ja geograafiline asend siiski veel mõningaid lisaküsimusi. Võib arvata, et Varbola kants oli mitte ainult kohalikuks kihelkonna-linnuseks, vaid ühtlasi mandri üheks suuremaks muistseks keskuseks. Ühiskonnal, kellel oli võimalik püstitada sellist ehitist, pidi olema tarvilikku varalist jõukust kui ka tööjõudu. Mitmed andmed näitavad, et linnus oli ka püsivalt asustatud kuni Eesti varase keskajani. Kants on lõplikult langenud alles peale kestvat piiramist, mille jälgi on veel näha maastikus.

26. märtsil 1939 — P. Haliste: „Etruskide kultuur praeguse aja teaduse valgustusel“ (ilmunud „Ajaloolise Ajakirja“ käesolevas numbris).

7. mail 1939 — J. Fazekas: „Ungari liberalismi aja-järk (XIX sajand)“.

Liberalismi ideed hakkasid Ungaris levima möödunud sajandi 30-ndail aastail, lähtudes Lääne-Euroopa riikidest. Ideede esimesed levitajad olid tookordsed Ungari noorema generatsiooni liikmed. See oli nn. Noor-Ungari ajajärk, mil tähtsaimaks küsimuseks kujunes, kuidas feodaalse riigi ahelaid maha raputada. Ungari poliitilises elus tekkis XIX sajandil kaks teineteisega vastuolus seisvat reformiliikumist. Esimene arvestas Ungaris kujunenud olukordi ja oli konservatiivse iseloomuga, ta rajanes Széchenyi kavale ja püüdis teostada üleminekut feodaalselt korralt kodanlikule korrale pikaajalise evolutsiooni teel. Teine aga lähtus Euroopa käremeelse liberalismi ideestikust ja nõudis reformide kiirendatud teostamist, mitte eitades tarbe korral ka vägivalda tarvitamist. Neist kahest suunast jäi võitjaks viimane. L. Kosuthi radikaalne liberalism viis Ungari rahva revolutsiooniteele. Revolutsioon aga, mis puhkes 1848. a., omandas ühiskondliku ilme asemel riigiõigusliku iseloomu ja muutus vabadussõjaks Habsburgide vastu. Ebaõnnestunud revolutsioonile järgnes Austria keisrikoja poolt teostatav absolutism ja 1867. aastast Maailmasõja lõpuni Austria-Ungari dualismi ajajärk. Hoolimata poliitilise ajaloo erijärkudest moodustab Ungari ajalugu XIX sajandil vaimuajaloolisest seisukohast ühtlase terviku, millele annab maailmavaatelise tausta Euroopa liberalismi ideestik. Selle ajastu ajalooline hinnang ei

ole Ungari ajalookirjanduses veel ühtlane. Peamiselt tänapäeva Ungari ajalooteadus on selles küsimuses suures vastuolus eelmiste aastakümnete jooksul kujunenud traditsioonidega. Kui varasem ajalookirjandus ülistas Ungari liberalismi saavutisi — Ungari vabadussõda, reforme ja dualismi ajastut —, siis Maailmasõja järel tekkinud suund on võtnud selle ajastu, eriti liberalismi ideoloogia terava kriitika alla. Arvustatakse liberalismi peamiselt sellelt seisukohalt, mil määral ta suutis teostada ülesandeid, mis oleksid Ungari rahva hüveolu seisukohast olnud vajalikud. Suure probleemina jäi lahendamata talupoegade maaomandi korraldus. Arvustades Ungari liberalismi poliitilisi, ühiskondlikke ja sotsiaalseid tulemusi rahvusliku poliitika vaatekohalt, rõhutavad nüüdisaegsed ungari ajaloolased, et liberalism jäi Ungaris puhtideoloogiliseks nähtuseks ega suutnud ellu rakendada praktilisi kaitsevahendeid nende rahvakihtide heaks, kes moodustasid majanduslikus vabavõistluses nõrgema poole. Praegu seisavad Ungari ajaloo uurimises esikohal Széchenyi isik ja tema ideestik.

Marta Sorgsepp.

Arvustused.

J. E. A. Jolliffe, *The Constitutional History of Medieval England from the English Settlement to 1485*, London 1937, VIII+524 lk. — D. L. Keir, *The Constitutional History of Modern Britain 1485—1937*, London 1938, VIII+568 lk.

Inglise põhikorra arenemine on huvitavamaid ja õpetlikumaid peatükke Lääne-Euroopa rahvaste poliitilises ja sotsiaalses ajaloos. Oma insulaarse asendi tõttu teistest Euroopa rahvastest võrdlemisi eraldi seisev inglise rahvas on osutanud oma arengus suurt orgaanilist kontinuiteeti. Teatavad institutsioonid on siin võinud häirimatult kasvada, kujuneda, küpseda ja lõpuks ilma vägivaldsete murranguteta surra loomulikku vanadussurma. Uued ühiskondlikud ja riiklikud eluvormid eksisteerivad Inglismaal rahulikult kõrvuti igivanade auväärsete traditsioonidega, mis on juba ammu kaotanud oma aktuaalse sisu, kuid siiski edasi kestavad lihtsalt seetõttu, et nad elu arengut ei takista ega ohusta. Inglise rahvas on osanud haruldaselt hästi oma arengus kokkukõlastada kontinuiteedi ja permanentsuse põhimõtet kaine realiteeditundega ja väärtusliku võimega oma ajaloolisi traditsioone elastiliselt kohastada uutele elunõudeile ja elutingimustele.

Sellist tähelepanuväärset põhikorra-arengut on oma kapitaal-seis teoseis korduvalt käsitelnud väljapaistvad uurijad, nagu W. Stubbs, F. W. Maitland, P. Vinogradov, R. Gneist, J. Hatschek ja paljud teised. Uue ürikulise materjali esilekerkimise ja selle monograafilise läbitöötamise tagajärjel on aga nende standardteosed nüüdisajal mitmeski osas juba tunduvalt vananenud. Ka seisis neis uurimustes tavaliselt eri institutsioonide analüüs rõhutatult esikohal, mille tõttu nad vaid harva suutsid pakkuda sünteetilisemat üldpilti kogu Inglise põhikorra-arengu kohta.

Neid puudusi ja lünki püüavad kõrvaldada kahe Oxfordi professori Jolliffe'i ja Keir'i hiljuti ilmunud teosed, mis moodustavad ühise kava järgi koostatud terviku ja annavad ülevaate kogu Inglise konstitutsioonilisest ajaloost, alates anglosakside riikide tekkimisest kuni 1937. aastani. Mõlemad tööd toetuvad väga laialisele ürikulisele materjalile ja arvestavad samuti eriküsimuste kohta ilmunud üksikuurimuste tulemusi. Nad ei süvene väga üksikasjaliselt institutsioonide analüüsi, piirdudes selles suhtes vaid olulisemaga, peavad aga seevastu tähelepanelikult silmas kõigi põhikorrantsetuste tihedat sõltumust sotsiaalsest ja poliitilisest olustikust ning eri ajastuil domineerinud mõttesuundadest. Nad jälgivad institutsioone mitte nende endi iseväärtuse pärast, nagu seda on teinud mõnedki uurijad, vaid selgitavad, milliseid riiklikult tähtsaid funktsioone vastavad institutsioonid pidid täitma igal antud momendil ja milliseilt ühiskondlikelt jõudelt nad ammutasid oma vitaalsuse. Põhikorraküsimuste osavas sidumises sügavamate ajalooliste protsessidega seisnebki mainitud tööde peamine uudsus ja väärtus. Autorid iseloomustavad tabavalt ajastute üldist struktuuri, et siis sellisel taustal kirjeldada eri põhikorraorganite arenemist ja funktsioneerimist. Säärane õnnestunud dispositsioon aitab omakorda tõsta nende teoste selgust ja ülevaatlikkust.

Jolliffe on keskaegse arengu käsitlelu mahutanud viide kroonoloogiliselt piiritletud peatükki, osutades seejuures varasele keskajale eriti suurt tähelepanu. Tervelt kaks esimest peatükki on pühendatud anglosakside ühiskonnale ja riigindusele, mille iseloomustus on ta töö huvitavamaid ja omapärasemaid osi. Õigusega rõhutab ta anglosaksi rahvapäraste institutsioonide suurt tähtsust seaduse ja vabaduse mõisteile toetuva Inglise põhikorra kujunemises. Anglosaksi vabades ühiskondades olevat kujunenud inglaste *general habits of mind*, see mentaliteet, mis avaldub seaduslikkuse ja ühiskonna üldtahte sügavas austamises. Autor polemiseerib nende uurijatega, kes on rõhutanud anglosaksi ühiskonna ja riigi feodaliseerumist X ja XI sajandil: inglise ühiskond olevat sel ajastul küll territorialiseerunud, mitte aga feodaliseerunud, sest üleminek suguharude-riigilt territoriaalsele riigile olevat toimunud tingimustes, millel olevat vähe ühist lääninduse vormidega, ja kasvav kuningavõim olevat maa kaitsejana välisvaenlaste vastu toetunud esijoones rahva poolehoiule, mitte aga kuigi suures ulatuses suurmaaomandile. Järgnevad peatükid, milles jälgitakse feodaalse ja parlamentliku režiimi arengut, pakuvad vähem omapäraseid seisukohti, on aga siiski üsna instruktiivsed. *Magna Charta* puhul rõhutatakse selle feodaalset päritolu ja sisu; kui aga katse rajada Inglismaal „taltsutatud ja legaliseeritud feodalismi“ Henry III ajal kokku varisenud, alanud alates Edward I-st areng parlamentliku monarhia suunas, mille õitseng langevat Edward III valitsemisajale. Sellele järgnevat ajastut (1377—1485) iseloomustatakse kui keskaegse ühiskonna mandumise aega, mil kõik senised institutsioonid, muu seas ka parlament, olevat sügavasti laostunud ja tagurpidi läinud. Sellegi ajajärgu puhul esitab autor mitmeid omapäraseid ja uudseid seisukohti.

Keir jaotab oma töös uuema põhikorra-ajaloo käsitleluse kaheksaks peatükiks, mis enamikus vastavad teatavaile ajaliste perioodidele. Seejuures antakse kahele viimasele sajandile suhteliselt hoopis rohkem ruumi, kui seda tavaliselt on tehtud, ja peetakse olulisel määral silmas ka dominioonide arengut ning nende suhteid emamaaga. Eriti väärib tähelepanu Tudorite ajastu iseloomustus,

mis hõlmab tervelt kolm esimest peatükki. Taunides selle ajastu nimetamist despootlikuks režiimiks, näitab Keir, kuidas suurt võimutäiust omanud Tudorid siiski pidid taotlema koostööd aktiivsemate ühiskonnakihtidega ja kuidas seetõttu parlamendi tegevus sel ajal laienes ja ta positsioon tugevnes. Et valitsemistööks liiga väheseid kogemusi omavad ja ühiskondlikultki sageli kuningavõimust sõltuvad alamkoja liikmed nõustusid kuninga ja ta valitsuse juhtiva osaga isegi seadusandluse alal, siis valitses sel ajastul võimude vahel üldiselt hea läbisaamine. Kuningad tunnustasid ja austasid konstitutsioonilist traditsiooni, oskasid aga luua sellise olukorra, et parlament nende valitsemistegevust ei takistanud ega häirinud, vaid üsna üksmeelselt toetas.

Selline kokkukõla läks kaduma XVII sajandil, mil Inglismaa oma põhikorra-arengus elas üle rea raskeid ja järske murranguid. Nende tulemusena saavutati XVIII sajandil uus tasakaal. Inglise poliitiline elu kristalliseerus teatavaks vormes, parlamentaarse monarhia näol, mis on oma olulisel joonis püsinud nüüdisajani. Kõiki neid ajajärke käsitletakse Keir'i töös suure asjatundmisega, selgesti ja ülevaatlilikult. Eriti palju uut ja huvitavat pakub nn. parlamentaarse demokraatia (1867—1937) käsitlus teose viimases peatükis. Keir mõonab, et rahvamasside tõusmine otsustavaks poliitiliseks teguriks sisaldab teatavaid ohte vabale arengule, võimaldades juhtivaid poliitikategelasi leida otseselt kontakti kergesti poliitilistele afektidele alistuvate laiade hulkadega ja ignoreerida seetõttu seniseid poliitilisi traditsioone kergemini, kui see oli võimalik aristokraatliku ja kodanliku oligarhia võimutsemise aegadel. Kuid ta rõhutab ühtlasi, et kindlail ajaloolistel alustel baseeruv Inglise riigindus ja ühiskond omavad rea olulisi tagafisi massidiktatuuri vastu tugevate konstitutsiooniliste traditsioonide, iseseisva kohtuvõimu, sügavasti juurdunud mõttevabaduse ja aristokraatliku valitsemiskäsituse näol. Seetõttu lõpetab ta oma teose kindlas veendumuses, et Inglise vabad institutsioonid suudavad tõhusalt vastu panna nüüdisaegseile kriisidele ja murranguile.

P. Tarvel.

Edgars Dunsdorfs, Vidzemes arklü revizijas 1601—1638. (Latvijas Universitātes Raksti — Tautsaimniecības un tiesību zinātņu fakultātes serijs, IV sējums Nr. 1.) Latvijas Universitāte, Rīga 1938, lk. 1—288 [291].

Mainitud publikatsioon „Liivimaa adrarevisjonid 1601—1638“ on ilmunud Läti Ülikooli Kirjutistes — *Acta Universitatis Latvianensis* — Rahvamajandus- ja õigusteaduse teaduskonna sarjas IV köite nr. 1-na.

Üksikasjalikule sisuloendile ja lühendite seletusele järgneb eessõna (lk. 3—4), milles autor rõhutab 1638. a. adrarevisjoni ulatuslikkust ja täielikkust. Ühtlasi nähtub, et Dunsdorfs on töötanud mainitud teose alal Stokholmis juba 1933. a. peale (kasutatamisel olevatest arhivaalidest olid tehtud hiljemini fotostaatilised koopiad). Eessõnas öeldakse muu seas, et majandusloolised oskused pole läti keeles veel küllaldaselt stabiilsed. Seega nagu meilgi. Kaasabi eest autor tänab teiste hulgas ka Eesti arhiivide tegelasi.

Allikate ja kirjanduse (lk. 5—7) hulgas on kasutatud R. Keskarhiivi ja Tartu Ülikooli Raamatukogu materjale ning Korhõneri töid „Ajaloolisest Ajakirjast“. Eestlastest-autoreist esineb O. Liiv.

Järgnevas sissejuhatuses (lk. 8—10) ütleb E. Dunsdorfs, et adra-revisjonid on huvitavad mitte ainult majandusloolastele, nagu seda on autor ise, vaid pakuvad huvi ka kirjanikele, andes ajaloolisi probleeme, rääkimata keeleteadlastest revisjonides esinevate koha- ja isikunimedega tõttu.

Töö esimene osa annab ülevaate revisjonide üle (lk. 11—100). Käsiteldud on 1601., 1617./19., 1624., 1627., 1630. ja 1638. a. revisjonid. Iga revisjoni suhtes võtab autor vaatlusele eraldi revisjoni põhjused, allikad, viisi ja tulemused, välja arvatud 1617./19. a. revisjon (lk. 25—26), mida teatavasti häiris sõjaline tegevus ja mis seepärast tulemusi ei andnud. Lõviosa on pühendatud 1638. a. revisjonile (lk. 56—100), mille kohta leidub ka selle eeltööde kirjeldus (lk. 62—64).

Teine osa tööst on revisjonide kriitika (lk. 101—155). Nimetatud osa sissejuhatuses (lk. 101 jj.) autor mainib 1638. a. revisjoni suurt tähtsust, kuna viimane haarab ulatuslikumat maa-ala, ning selle järel juhtides tähelepanu „suurte arvude seadusele“ pühendubki revisjonile. Järgnevalt võrreldakse revisjoniprotokollide vakuraamatutega ning peatutakse talundite, adra, teo ja kohustuste juures. Edasi leiavad käsitlust külvipind ja tööloomad. Registreeritud elanikkude arv on autori arvates väike, võrreldes tegeliku arvuga (lk. 286). Järgneb lõpuks 1638. a. adrarevisjoni kriitika samaaegsete ürikute järgi. 1664. a. öeldakse 1638. a. revisjoni tulemuste kohta, et selle veana oli esinenud asjaolu, et revisjoni oli toimetatud „toas laua juures“ ja suure rutuga ning revidendid polnud kutsunud endi juurde talupoegi.

Töö III osas käsitletakse majanduslikku seisundit revisjonide ajal (lk. 156—196). Peatudes rahva (lk. 156—162) juures autor ütleb, et talupoegade arv olnud 1638. a. revisjoni materjalide järgi 19 109. Arvates juurde naise ja mitteregistreeritud hindab Dunsdorfs vastavat arvu üldse 42 000-le. Vara käsitusel (lk. 162—186) esinevad peaaegu igal leheküljel selgitavad statistilised tabelid peamiselt talundite, hobuste ja teravilja kohta. Lk. 186—196 on jutt külvipinnast.

IV osa sisaldab lisasid (lk. 197 jj.). Neist esimeses võrreldakse 1638. a. adrarevisjoni vakuraamatutega ja vakuprotokolliga üksikute maa-alade järgi. Järgmine lisa — statistilised tabelid — käsitleb hobuseid ja talundeid mitmes maaosas. Kolmas lisa — statistika-tabel nr. 72, arvult viimane — annab 9 leheküljel 1630. a. Liivimaa adrarevisjoni statistiliste andmete üldkõrvõtte rajoonide järgi, ja viimases, s. o. 4. lisas (lk. 249—263) on esitatud XVII sajandi esimese poole Liivimaa adrarevisjonide saksakeelsed instruksioonid ja volitused. Järgnevas registrites esineb statistika-tabelite, kartogrammide ja ühe diagrammi (lk. 177) loend; siis register ja Liivimaa rootsiaegne kaart, lõppeks 14 leheküljel ingliskeelne kokkuvõtte ning kohanimedega läti- ja saksakeelsed vasted. Inglisekeelne resümee annab küll töö ülevaate, kuid, nagu sagedasti, ei anna tõetruud pilti teosest.

Töö on esijoones majandusteaduslik-statistiline ja seepärast on pühendatud teose raskuspunkt tabelitele. Matemaatilised formelid olgu mainitud näit. lk. 140⁶² ja 189⁶². Kuid ka mitte-majandusteadlastele peaks töö huvi pakkuma, eeskätt muidugi ajaloolastele. Viimased tahaksid selles teoses näha küll märksa rohkem. Tundub paiguti pealiskaudsust küsimuste juures, mis peaksid olema üksik-asjalikumalt süvendatud ja selgitatud.

Allikate loendis esinevatele käsikirjadele tuleks lisada Tartu Ülikooli Raamatukogus leiduvat „Revisions Bücher wegen dess Hauses Pernow vnd dass Haus Sales anno 1624“, mis on olulise tähtsusega käsiteldava töö juures, sest see täidab tühikult Salatsi kohta, lk. 147 jj. Dunsdorfs kahtleb oma töö lk. 34, kas Salatsi—Vecsalace oligi revideeritud, kuigi ta sealjuures küll ütleb, et see siiski polnud võimatu. Salatsi revisjoniraamatust selgubki, et Salatsi oli revideeritud 21. XI 1624.

Lk. 180 nähtub, et tööloomana esines peale hobuse ka tööhärg, eriti nüüdisaja Eesti Vabariigi ja tookordse Eesti etnograafilise piiri läheduses. Tööhärgi esinebki peaaosjalikult Ruhja piirkonnas, nimelt 1638. a. — 329 tükki, kuna hobuste arv oli 377. Põhja-Lätis on teisi erinevusi lõunapoolsemate maa-aladega. Nii samades rajoonides, kus esinevad tööhärjad, teiselt poolt peaaegu üldse ei esine või esineb õige vähesel määral vikki ehk segavilja (läti keeles „mistrs“), siis hernes, tatart, suvirukist ja nisu. See käib rajoonide kohta, nagu Ruhja, Alulinna (Aluksne), Härgmäe, Koiva, Gulbene ja Salatsi (Vecsalace) (lk. 240), millistest eriti viimaseid teravilju nähtavasti külmem kliima ei võimaldanud kasvatada suurema eduga.

Lk. 49 autor pole olnud küllalt järjekindel, kui nimetab Ruhja lääni mõisade loendamisel ühes kohas lihtsalt kokkuvõtlikult „mõned väiksemad mõisad“, ilma et mainiks nende mõisade nimesid. Oleks huvitav tutvustada eesti etnograafilisi alasid Ruhja läänis, nagu autor seda märgib lk. 46 Gaujiena kohta.

Saksakeelses instruksioonis 1630. a. revisjonil lastakse küsida (lk. 255), kui palju on igal kirikul „Junckern, Hauszleuthe und Caspelskindere“ — sama ka 1638. a. revisjoni instruksioonis, lk. 261. Autor nimetab seda läti keeles vastavalt (lk. 66) „junkuri namnieki, zemnieki“. Jutt on siin härrastest, mõisateenijatest ja üldse koguduseliikmetest. Tundub, et autor pole tõlkinud küllalt täpselt saksa keelest läti keelde. Pole hea minu arvates näit. sõna „namnieks“, mille asemel võiks ehk ennemini seista „mājenieks“. Kuid piirdun sellega, sest et minule läti keel teeb raskusi. Alasaksakeelne „kaspelkint-kerkspelkint“ (Schiller-Lübben) on lihtsalt koguduse liige.

Rootsi aja sõjalaulukord oli kaasa toonud rahvaste segunemist. Elanikkonna mitmekesisus ilmneb näit. selles, et läti maa-aladel esinevad soomlased (lk. 156 ja 161), venelased jne. Viimaste kohta seisab lk. 161³³: *inwånare een Rysz Iwanh...* Võõraid oli tulnud mitmelt poolt — ka kaugemalt (lk. 157), muuseas ka Saaremaalt. Näiteks nähtub 1624. a. revisjoni andmeist, nagu seda olen korra lugenud, et Kodjaku ümbruses on asunud mitmeid saarlasid.

Kokku võttes eelnevat, võib rahuldustundega öelda, et teos annab palju huvitavaid lähtekohti ja tulemusi ning autorit tuleb tänada õnnestunud töö eest.

Leo Leesment.

Edgars Dunsdorfs, *Actus revisionis Livoniae 1638. Pars Latviae. Fasc. I. (Fontes Historiae Latviae. Volumen IV.) Editio Institute Historiae Latviae. Rigaë MCMXXXVIII*, 118+295 lk., ühe kaardiga.

See teos, mis on ilmunud paralleelselt ka läti keelse tiitli all, sisaldab 1638. a. Liivimaa revisjoni Läti ala esimese osa teksti (saksakeelse), koos autori poolt koostatud saksakeelsete teadusliku

sissejuhatause ja kommentaaridega, mida väga instruktiivselt täiendavad väga rohked, nähtavasti palju ajakulu nõudnud statistilised tabelid, kaardid ja identifitseerivad kohanimistud. Avaldatud on käesolevas köites Bukulti, Riga, Dole, Salaspilsi, Ikskile, Ropazi, Krimulda, Turaida, Sigulda, Nitaure, Allaži ja Mälpilsi alade kohta käiv revisjoniosa, kuna muu Liivimaa Läti ala kohta käiv revisjoniosa ilmub järgnevais köites.

1638. a. revisjoni andmete täielik avaldamine Läti ala suhtes, mis käesoleva köitega on algust leidnud, on tähtis üritus ka Eesti ajaloo uurimise seisukohalt. Teatavasti saavutati juba mõne aasta eest Läti Ajaloo Instituudi ja Eesti Riigi Keskarihiivi vahel lepe, mille järgi mõlemad asutised asuvad 1637.—1641. a. resp. 1638. a. maarevisjoni täielikule avaldamisele. Lepiti ühtlasi kindlaks mõningais editsioonitehniliselt tähtsais põhimõtteis (publikatsiooni teksti keele mittenormaliseerimises, eessõna ettepaigutamise, tekstikriitiliste märkuste jne. suhtes). Et Riigi Keskarihiivil oli lühema publikatsioonina ette nähtud ühe teise töö avaldamine, teostati eeskätt see, seejuures alustades ettevalmistusi maarevisjoni teksti puhtandkäsikirja valmistamiseks. 1638. a. revisjoni Liivimaa osas Tartumaa teksti ümberkirjutamisel on pikemat aega töötanud R. Keskarihiivi arhivaar mag. H. Rebane. Eeskätt kavatakse R. Keskarihiiv avaldada revisjoni Liivimaa osa vihkude kaupa, eraldi Tartu ja Pärnu kreisid (rootsiaegses ulatuses). Tekstikriitilised märkused kavatakse koostada revisjonile allakirjutanu, kuna sissejuhatav osa eriuurimusena 1638. a. revisjoni probleemistiku kohta ilmuks kavatsuste kohaselt allakirjutanu ja prof. dr. J. Vasara poolt. Eesti alal algasid selle revisjoni eeltööd õieti juba 1636. a. ja kestsid kuni 1641. a. (Põhja-Eestis). Jätkuvalt Lõuna-Eesti osale avaldatakse ka Põhja-Eesti kohta käiv osa. Viimase materjalid on palju puudulikumad kui Lõuna-Eesti revisjoni materjalid, ning revisjoniprotokoll ise puudub. Tegelikult on olukord nii, et ka Lõuna-Eesti revisjoni protokollid asuvad Rootsi Riigiarhiivis, kus nad R. Keskarihiivi ülesandel fotostateeriti. Fotostaatilise koopia järgi valmistataksegi R. Keskarihiivis puhtandkäsikiri.

Et niiviisi on algus tehtud Lätis ja ka Eestis kõnesoleva revisjoni avaldamisele, siis selle ilmumiselega oleks meil mõlema maa kohta väga tähtis ajalooline allikaines kasutada.

Milles seisab siis selle revisjoni tähendus? Vastates peajoontes sellele, saame vastuse anda ka E. Dunsdorfsi väljaantud revisjoni osa tähtsuse kohta.

1636.—1641. a. resp. 1638. a. revisjon annab meile õige tühjendava ülevaate Eesti- ja Liivimaa haldusliku jaotuse, haldusfiitlite, mõisa- ja talumaade suuruse, asustatud ja asustamata talude suhtarvude, asustatud talude pidajate nimede, nende perekondliku olukorra, loomade ja muu varanduse, sulasrahva, asustuse päritolu ja rahvuse, maksustuse, niisiis maade administratiivse, sisepoliitilise, õigus-sotsiaalse, majandusliku ja rahvastikulise olukorra üle. Eriti täielik on revisjon Läti ala ja Lõuna-Eesti suhtes, kuna Põhja-Eesti osas peame rahulduma rohkeid lünki ja ebahühtlast iseloomu omava andmestikuga aruannete näol üksikute mõisaalade kaupa, mida mõisaomanikud või -valitsejad on kubermanguvalitsusele saatnud. Saaremaa kohta, mis kõnesoleval ajastul oli Taani all, tuleb meil kasutada revisjone, mis seal ajaliselts varem ja teiste printsipiide järgi koostati. Kõnesolev revisjon annab end väärtustada niisiis mitmelt väga tähtsalt küljelt, võides tee-

nida ühe alusena meie ajaloolisele statistikale ja genealoogiliselegi uurimisele.

E. Dunsdorfs on tuntud Baltimaade Rootsi aja majanduselu põhjaliku uurijana, mida tõendab rida tema poolt avaldatud sellekohaseid uurimusi ja allikpublikatsioonide väljaandmine. Sellepärast oleks raske leida kohasemat isikut väljaande toimetajaks, kui seda on käesoleva revisjoni materjalide publitseerija Läti ala suhtes. Täie teadlikkusega ülesande tähtsusest on Dunsdorfs töö juurde asunud. Otsustades revisjoni väljaande esimese ilmunud osa järgi, võib loota, et töö leiab teaduslikult niisama soliidset jätkamist ja lõpetamist. Editsioonitehnilistes küsimustes on Dunsdorfs nähtavasti tutvunud eeskujuna teenida võiva allikainese teaduslikkude publikatsioonidega ja väljaande allikainelise tekstiosa laitmatult trükitist ilmutanud. Sagedasti allikate publitseerimisel ka uuema ajaloo alalt minnakse liiale teksti teadusliku kommenteerimisega marginaalide näol joone all või teksti lõpul. Enamasti saab neid kommentaare ülevaatlikumalt ja otstarbekohasemalt esitada väljaande sissejuhatavas osas, tsiteerides järgneva allika kommenteeritavat kohta lehekülje järel, andes ülevaate allika saamisloost, või koondades selgitavad märkused koha-, nime- ja asja-registrite juurde, mis kergendab seletuste kättesaadavust. Need on kogemused, mida allakirjutanu on omandanud allikpublikatsioonide väljaandmisel. Sellepärast ta eriti on nõus Dunsdorfsi poolt kasutatud tekstikommenteerimisega, mis jälgib sama põhimõtet ja joonealustes märkustes sisaldab selgitusi ainult teksti kirjutamisviisi, raskesti või kahtlusi tekitavalt väljaloetud tekstisõnade või tekstis esinevate eksituste kohta. Neid märkusi on tehtud ainult paratamatult vajalikel kohtadel. See on ka põhimõtteks, mida revisjoni Eesti osa väljaandjad kavatsesid rakendada. Paar üksikut väiksemat ja vaieldavat kõrvalekaldumist võiks kommentaaride osas leida, nimelt lk. 20, märkus 2, lk. 139, märk. 1, lk. 152, märk. 1 ja lk. 153, märk. 2. Need märkused, mis sisuliselt on väga vajalikud, oleks võinud ühtluse mõttes joonealuste kommentaaride alt välja jätta. Väljaandja on registreerinud joone all ka kõik juhud, kui tekst on kirjutatud tavalisest teise või uue käekirjaga, on maha kriipsutatud või mõni sõna vahele, joone peale kirjutatud. Seejuures jääb ikkagi selgusetuks, kas see on toimunud üheaegselt teksti kirjutamisega või alles oluliselt pikemaajalise vahemaa järel. Seetõttu osa nimetatud märkusi, mis iseenesest lubavad otsustada käsikirja üle ligikaudu fotokoopilise täpsusega, ei ütle veel palju. Trükitehniliselt on teos väga korralikult ja sobivas formaadis välja antud; kasutamise kergendamise mõttes oleks sobiv samast formaadist kinni pidada, kui see võimalikuks osutub, ka revisjoni eestipoolse väljaande juures.

Pöördudes nüüd revisjonitekstile eelneva teadusliku sissejuhatuse juurde, mis autoril on kasvanud omaette ulatuslikuks uurimuseks, tuleb märkida sissejuhatuses esitatud rohket uut andmes-tikku. Dunsdorfs, pidades silmas revisjoni väljaandmise peasihti, annab siin revisjoni väärtustamise ülemaailmses ulatuses, ei unusta seejuures aga ka üksikküsimuste lahendamist. Võib-olla neid üksik-küsimusi on sissejuhatuses lahendamisele võetud koguni liigselt, nii et nad koormavad üldisema tähtsusega arengujoont. Lõpuks ei saa kõiki küsimusi, mis melle seda revisjoni kasutades teki-vad, sissejuhatuse raamides lahendada.

Vaieldamatult on Dunsdorfs teinud suure töö sissejuhatuse

koostamisel. Ta annab kõigepealt lühikese ülevaate 1638. a. eelnevast revisjonidest, mille kohta temalt on ilmunud eriuurimus läti keeles (hinnatud teisel „Ajäl. Ajak.“ käesolevas numbris). Revisjoni enese kohta on ta hankinud Rootsi, Läti ja Eesti arhiivide ainstiku põhjal täieliku ülevaate selle käigu ja tulemuste kohta. Ta on läbi töötanud revisjoni statistiliselt mitmes suunas ja esitab selle aegaviitva töö tulemusi samas tabelite, kaartide ja nimistute näol. Isegi asjaolu, et palju talusid kannab tänapäev samu nimesid, mis 1638. a. revisjoni ajal, on Dunsdorfs üksikasjaliselt registreerinud. Igatahes on see sissejuhatus täielikum, kui seda selliselt teoseosalt ootaks. Sissejuhatus lahendab mitmeid küsimusi ka revisjoni järgneva osa kohta, mis on veel ilmutamata.

Eesti ajaloo uurimise nimel võib kahtlusetult ainult tervitada Läti Ajaloo Instituudi kõnesolevat väljaannet ning soovida talle õnne selle väljaande sisulise ja välise õnnestumise eest. Teadagi, et selle õnnestumise tähtsamaid korraldajaid on uurijana väsimatult tegev E. Dunsdorfs.

O. Liiv.

Георгий Латвийский, Хроника Ливонии. Введение, перевод и комментарии С. А. Аннинского. Предисловие В. А. Быстрянского. (Академия наук СССР. Институт истории. Известия иностранцев о народах СССР.) Москва-Ленинград 1938, XV + 608 lk. + 1 kaart.

Kõnesolev väljaanne koosneb peale Bõstrjanski eessõna väljaandja sissejuhatusesest, vene tõlkest, ladina tekstist, ulatuslikust kommentaarist (millele osutatakse kahjuks ainult vene tõlkes) ja isikuning kohanimede venekeelsest registrist. Samal ajal on ilmunud ka üks teine väljaanne (tiitlil mainitud „2. izdanije“; sisaldab XV + 352 lk. + 1 kaarti), millel puudub seeria-tiitel, ladina tekst ja sissejuhatus tekstikriitilised ning bibliograafilised osad ühes vastavate märkustega kommentaaris.

Teatavasti oleme praegu Läti Henriku kroonika kasutamise suhtes üsna ebamugavas olukorras. Teksti suhtes peame toetuma Arndt'i omale *Scriptores Rerum Germanicarum*'is, kommentaari suhtes Pabsti tõlkele, ja kui vajame registrit, siis peame ikka veel kasutama Hansen'i väljaannet *Scriptores Rerum Livonicarum*'is. Peale selle pole olemaski sissejuhatus, mis esindaks uurimise tänapäevast taset. Viimati mainitud puudusest aitabki üle Anninski sissejuhatus. Näib, et Anninski käsitlelust on ära libisenud ainult Busch'i hüpoteesi (kronisti identsusest Lon'i preester Heinrich'iga) kummufamine Ä. v. Transehe-Roseneck'ilt (Mitt. aus der livl. Gesch. XXI). See oleks ainult väikeseks puuduseks, sest Anninski ei tunnusta ise ka seda identsust. Muidu on kasutamist leidnud kogu arvesse tulev literatuur ja on ülevaatlikult esindatud ka tuntumate teaduslike vaidlusküsimuste ajalugu LH rahvuse, parteilise kuuluvuse ja kronoloogia kohta. Anninski liitub siinjuures peajoontes LH kohta käivate viimaste tööde tulemustega, kuid lisab kronisti poliitilise seisukoha suhtes mõningaid üksikuid tähelepanekuid. Muud üksikasjad sissejuhatuses samas V lõikes on igatahes nähtud vägagi tänapäeva Venemaa ajaloo teooria seisukohalt. Tähelepanuväärt on kaalukad vastuväited, mis Anninski esitab R. Holtzmanni väite vastu piiskop Alberti ametisse õnnistamise kohta 28. III 1199 (lk. 418).

Ladinakeelse teksti koostamisel on arvestatud suurem osa Arbusovi poolt Arndt'i *Scriptores Rerum Germanicarum*'is üllitatud edit-

sioonile käsikirjade alusel esitatud korrekture (Die handschriftliche Überlieferung des *Chronicon Livoniae* Heinrichs von Lettland, *Acta Universitatis Latviensis* XV u. XVI, 1926 u. 1927). Seevastu on mõned Arndt'i õiendused (näiteks X 15: *qui magis pro burse sue impletione*, XXX pealkirjas *unius* asemel *huius*, *ornat* asemel *erat* ja *silendo* asemel *silente*) vaikides üle võetud, ilma et märkustes oleks osutatud parandustele. Ülearusel viisil on märkustes aga ära toodud Arndt'i poolt kogemata säilitatud *Codex o* (Oxenstjerna) lisandused, kuid puuduvad jällegi — nagu Arndt'il — *Codex Zamoiski* peatükkide pealkirjad, kuigi need kahtlemata pärit on LH eneselt. Vaatamata neile väikestele puudustele on Anninski poolt pakutud tekst praegu olemasolevaist parim. Ei vaja küll erilist allakriipsutamist, et kõnesolev tõlge on suureks edusammuks, võrreldes senise ainukese olemasoleva Чешихинъ-Ветринский vene tõlkega (Сборникъ матеріаловъ и статей по исторіи Прибалтійскаго края, Riga 1876/77). Anninski esitab terve rea selle Pabst'i tõlke järgi valmistatud töö koomilisi arusaamatusi.

Tähelepanu väärib ka üsna põhjalik kommentaar, milles samuti nagu sissejuhatuseski on kasutamist leidnud kogu literatuur. Väljandja ei ole küll kõikjal kohalikkude uurijate arvamuste hulgas õieti orienteerunud ja on topograafilistes ning teistes sarnastes küsimustes libastunud, esitades — tavaliselt Pabst'i märkuste järgi — vanemaid, nüüd juba kõrvalejääetud vaatekohti. Läti küsimuste kogu arengu hindamisel peab ta kinni vanemast vaatekohast ja lükkab tagasi minu väite mõõgavendade ja lätlaste vahelisest liidust a. 1208 ja järelikult ka minu seisukoha 1224. a. jagamislepingu kohta, kusjuures ta aga silmanähtavalt küllaldaselt ei arvesta topograafilisi raskusi, mis esinevad vanema vaatekoha juures. Tähtsaimad on loomulikult autori selgitused vene küsimuste puhul. Olgu siinkohal esile tõstetud mõnda sellist. Gercike nime suhtes osutab autor vene paralleelidele, nagu Герчики ja Ярчицы (Krasnõ ja Gzatski maakond Smolenski kub.), toetudes ühtlasi võrdlusele Gerceslaus — Ярослав. Ta nõustub M. v. Taube poolt ettepanud geneoloogilise jaotusega Polotski Vladimiri suhtes kui praegugi parimaga, kuid astub teravasti vastu Gercike Vsevolodi ja Novgorodi Vsevolod Mstislavitsi identifitseerimisele. Taube kujutlus Polotski vahekorradade kohta leiab üldse tugevat arvustamist ja meenutatakse, et sellele aluseks olnud vürstinna Святохна ajalugu pole arvatavasti midagi muud, kui ainult fiktsioon, poliitiline valm, mille teravik oli juhitud keisrinna Anna Joannovna õukondlaste-sakslaste vastu. Lõppeks olgu osutatud ka Anninski arutlustele Kalka lahingu kronoloogia kohta.

Elnevat kokku võttes peab tunnustama, et Anninski töö on oluliseks lisaks meie ajaloolisele literatuurile. Mõtetevahetuseks Bõstrjanski eessõna suhtes ei ole aga teaduslik ajakiri sobiv ja seepärast jäägu see siinkohal esitamata.

Heinrich Laakmann.

Svensk historisk bibliografi 1771—1874 av Kristian Setterwall, utgiven av Sven Ågren. (Skrifter utgivna av Svenska Historiska Föreningen IV.) Uppsala 1937. XI + 911 lk.

Paaegu üheaegselt suursündmuseks rootsi ja eesti ajaloolise kirjanduse alal on kujunenud vaadeldav teos, mis täidab lünga rootsi retrospektiivse ajaloo bibliograafia kohta, ning käesoleval aastal lõplikul kujul valminud Akadeemilise Ajaloo Seltsi välja-

anne *Bibliotheca Estoniae historica* MDCCCLXXVIII—MCMXVII, mis loob sama olukorra eesti ajaloo bibliograafia kohta. Küll haaravad mõlemad bibliograafiad eriajastuid, kuna rootsi oma loendab XVIII—XIX sajandi ajaloolist kirjandust, eesti oma aga XIX—XX sajandist.

Vaadeldava teose ilmumiseni asus rootsi ajaloo bibliograafia järgnevas olukorras. Vanema kirjanduse kohta XVIII sajandini annab ülevaate Carl Gustav Warmholtz'i 15-köiteline a-is 1782—1817 ilmunud *Bibliotheca Historica Sueo-Gothica*, millel peale selle on veel vastava ajastu rahvusbibliograafia ülesanded. Uuema kirjanduse alalt esinevad Stokholmi Kuningliku Raamatukogu hoidja Kristian Setterwall'i „Svensk historisk bibliografi 1875—1900“ (1907) ja „Svensk historisk bibliografi 1901—20“ (1923). Et nende vahepealset lünka kaotada, asus Kr. Setterwall juba sajandi teisel kümnendil nimestiku koostamisele Rootsi Ajaloo Seltsi ülesandel, mille „Skrifter“ sarjas nägid päevavalgust varemilmunud Setterwalli raamatud. 1930. a. oli käsikiri trükivalmis ja alustati trükimist, kuid samal aastal suri Kr. Setterwall ja redigeerijaks-väljaandjaks nimetati Upsala ülikooli raamatukoguhoidja Sv. Ågren.

Viimasel tuli juba Setterwalli poolt kavatsatud osi käsikirjast ümber töötada, korrigeerida tiitleid, eriti avastades anonüümsete teoste autoreid ja hankida juurde seni puuduvaid pealkirju, mis avaldati lisas. Sellest lisast moodustab peaosala loend eesti ja Balti ajaloo alalt, millega see meie seisukohast erilist tähtsust evib. Teoste liigitamisel süstemaatselt ja järjestamisel kronoloogiliselt püüti jälgida nii truult kui võimalik Setterwalli varasemate bibliograafiate põhimõtteid. Selline ainstiku viimistlemine ja teose trükimine Ågreni poolt kestis 7 aastat.

Süstemaatselt osale järgneb register, mis aga erineb äsjailmunud *Bibliotheca Estoniae historica* ja vanema, 1878. a. ilmunud Ed. Winkelmanni *Bibliotheca Livoniae historica* omast. Ainstiku ulatuse ja selle süstematiseerimise võrdluse seisukohast on aga eriti tähtis viimane teos, sest see haarab peaaegu sama ajastu bibliograafiat kui Setterwalli-Ågreni teos, s. o. 1876. a-ni. Rootsi bibliograafias on anonüümsed teosed reastatud üheskoos autori-nimedega, kuna eesti bibliograafiad eraldavad anonüümsed teosed eritähestikku. Setterwall-Ågren näib siiski registris täielikum olevat, kuna näiteks „Ehst- und Livländische Briefflade“ (Å. nr. 7397 W. nr. 317) on Ågren järjestanud „Briefflade“ kui ka „E. Pabsti“ nime all, Winkelmann ainult „Ed. Pabsti“ all. Rootsi kui ka eesti bibliograafiates puudub aga käsitledavate ainete ja kohtade, rootsi omas isegi isikute märksõnadenimestik, mida tuleb loomulikult asetada kokkuhoiu arvele.

Sisuliselt haaravad eesti bibliograafiad palju suurema hulga teadusalasid kui seda teeb Setterwall-Ågreni teos, kuna neis esinevad peaaegu kõik humanitaaralad, peale rootsi bibliograafias nimetatute veel keeleteadus, rahvaluule, etnograafia, maadeteadus ja isegi osakonnana loodusteadused. Üldse on eesti ajaloo bibliograafiail ka rohkem allsakondi ja omaette küsimuskomplekse.

Arvestades edaspidiselt ainult Setterwall-Ågreni bibliograafia Eestit käsitlevaid teoseid, annavad need võimaluse Winkelmanni *Bibliotheca* hindamiseks selle täielikkuse seisukohast. Siit selgub, et Winkelmannil oli vähe kättesaadava ja tundmatu rootsi- ja soomekeelne ainstik, esmajoones nende maade ajakirjade artiklid. Nõnda puuduvad Winkelmannil nende keelte alalt muuseumis Ågreni

nr. 33, 104, 2821, 2828, 2830, 7398, 7414, 7455, 7499, 7654, 7661. Teisest küljest ei arvesta Ågren kõiki Winkelmanni poolt avastatud initsiaalidega ja anonüümsete teoste autorite nimesid, ja ühel juhul (Å. nr. 7697, W. nr. 8143) võib oletada isegi registris mitteleidmist, kuna R. Wendt esineb ainult Winkelmanni registris, tekstis ainult R. W. Ebaõnnestunud on ka teosele „Leitfaden der vaterländischen Geschichte der Ostseeprovinzen“ (1869) uue autori leidmine Ågreni poolt: [F. Dsirne] Winkelmanni poolt antud Jacob (Spalving) asemele (Å. nr. 7435, W. nr. 527).

Mis puutub tiitlikirjesse, siis on Ågren kõik venekeelsed tiitlid transkribeerinud ja seejuures mõnel määral vigaselt, nagu finljandiy pro finljandcu (Å. nr. 7085), inženesnago pro inženernago (Å. nr. 2825). Edasi esineb siin ebajärjekindlus, suurim pahe bibliograafias, kui näiteks ajakirja „Das Inland“ nimetamise puhul kord on juurde lisatud: (Dorpat), teiste tiitlitega seoses aga see puudub. Ei puudu Ågrenil ka silmapaistvaid trükivigu, nagu Liffland pro Liffland (Å. nr. 7724), Archieven pro Archiven (Å. nr. 7403), nachgelassene pro nachgelassenen (Å. nr. 7653), mida Winkelmann on täpsemalt kopeerinud. Vastupidi ei puudu rootsi bibliograafial kusagil teose lehekülgede arv, mida iga kord Winkelmannil ei leia, kes toimib siin ebajärjekindlamalt kui tavaliselt.

Kokkuvõttes peab rõhutama, et Setterwalli-Ågreni „Svensk historisk bibliografi 1771—1874“ kujuneb eesti ajaloolastelegi nende uurimistöös täiendavaks bibliograafiliseks käsiraamatuks lisaks eesti omadele.

Fr. Puksoo.

Sten Karling, Gotland och Estlands medeltida byggnadskonst. RIG 1939, 65—114 lk., 57 pilti tekstis.

Ojamaa mõjustuste probleem on Eesti keskaegse arhitektuuri uurimises üks huvitavamaid, kuid ühtlasi ka kõige rohkem vaidlusi tekitanud peatükke. Esimesena võttis selle probleemi ligema vaatluse alla teatavasti Helge Kjellin, kes oma lühikese Eestis töötamise aja kestel pööras peatähelepanu kahele tsentraalsele küsimusele: Karja kirik ja Järvamaa kodakirikud. Mõlema üle avaldatud teosed said travera arvustuse osaliseks, kusjuures püüti koguni täiesti ümber lükata Kjellini uurimistulemusi. Nii see lõppeski, kuni nüüd peale pikka vaheaega Ojamaa ja Eesti keskaegse kunsti suhe on uuesti võetud analüüsimisele.

Kohe alguses tuleb eriti rõhutada seda suurt vahet, mis eraldab kunagisi Kjellini kirjutisi Karlingi äsjailmunud uurimusest. Eelmised tuginesid vaid üksikutes punktides veenvatele võrdlustele, väljudes ülejäänud osas aksiomaatilistest seisukohtadest, ilma konkreetseid näiteid toomata. Vaadeldavas artiklis on aga lõpptulemustele jõutud äärmiselt täpse ja järjekindla võrdluse teel, kusjuures teksti illustreerib rikkalik pildimaterjal. Autor oma sõnavõtu esimeses osas käsitleb Järvamaa ja selle naaberlade kirikuid. Keskseks punktiks on Ämbla, kus üldjoontes jäävad püsima juba Kjellinilt Roosvali tähelepanekute põhjal tehtud oletused. Stiilikriitika ja ajaloolise tausta kõrval kinnitab autori väiteid ka kiriku üksikosade mõõtmise Ojamaa keskaegse mõõtühikuga. See on uudne vahend. Et Ämbla kiriku meister on tulnud Ojamaalt ja tal on olnud tihedaid sidemeid Lafrans Botvidarsoni kunstiringiga, selles ei saa nüüd enam kahelda. Täpne analüüs on võimaldanud oluliselt muuta ka senist dateeringut: endise

a. 1290—1300 asemel asetatakse Ambla kiriku ehitusaeg XIII sajandi seitsmekümnendatesse aastatesse. Nii on Ambla üks vanemaid, algkujul säilinud jumalakodasid Eestis. Veenvalt ja huvitavalt on kindlaks määratud ka Koeru kiriku ehitusajalugu. Siingi on tegev olnud sama meister, kes töötas Amblas, kuid varsti asendas teda noorem jõud, kes kuulus juba teise generatsiooni, seistes ligidal anonüüm-meister Fabulatorile. Üksikute raiddetailide vaatlus Koerus, kuid eriti Pilstveres on viinud autori sellele huvitavale väitele. Niisiis on ka Pilstvere arvatud kirikute hulka, millede eeskujudid tuleb otsida Ojamaalt. Meenutatagu siinkohal vaid, et Kjellin asetas sama kiriku tema XVIII sajandil muudetud sambavormide järgi hoopis teise gruppi. Analüüsides kõigi mainitud kolme kiriku arhitektuuri, mõõnab autor, et seal esineb ka palju elemente, mis ei ole omased Ojamaa kirikutele. Seda põhjendatakse lokaalsete mõjustustega. Kas selles osas ei tule kõige muu kõrval arvesse ka Suure-Jaani kiriku eeskujuga? Mainitud kiriku asetab autor ligikaudu samasse aega Türi kirikuga, niisiis XIV sajandi algusse. Portaamid ja kapiteelide ornamentika tohiks siiski lubada Suure-Jaanis varem ehitusaja omaksvõtmist. Seal nagu Koeruski näib olevat määrav osa olnud tsistertslaste ehituskunsti. Kohalikkude ehitustraditsioonide tugevuse arvele tuleks kirjutada ka seda, et ühelgi neist kirikuist, mis omavad küll tüüpilisi Ojamaa raiddetailide, ei esine portaalitüüpi, mis viitaks sealsetele tugevatele omapärasustele portaalide osas. Nii võiks kerkida koguni küsimus, kas pole siin laiemas ulatuses tegemist koostööga Vana-Liivimaa arhitektide ja Ojamaa meistrite vahel. Et see nii oli hiljem Saaremaal Karja kiriku juures, sellele asjaolule on autori poolt tähelepanu juhitud. Vaadeldes teisi Järvamaa kirikuid, leiab autor õigusatult, et Türi ja Peetri on vähe puutepunkte Ojamaa kunstiga. Türi kapiteeliornamentika ligineb ilmesti neile vormidele, mis esinevad Viljandi ordukunstis raiddetailides. Peetri kirikus võib leida hilisema ordukunstis algeid. Samasse gruppi kuulub ka Väike-Maarja kirik, mille arhitektuur on reinimaalne, nagu väidab autor. Täiendusena mainitagu siinkohal Bõddekeni nunnakloostri Vestfaalis, kus kapiitlisaali vormid on eriti ligidased Väike-Maarjale.

Kirjutise teine osa on pühendatud Ojamaa kunstisugemete vaatlemisele Tallinna arhitektuuris. Kui eelmises lõikes tuli osalt endisi seisukohti kas kinnitada või korrigeerida, siis viimane osa pakub eranditult ainult uudseid avastusi. Autor tõendab, et Tallinna vanemas ehituskunsti osas on olnud suur osa Ojamaa kunstitraditsioonidel; hiliskeskaegne elav ehitustegevus on sellest küll vähe säilitanud, üksikuid olulisi jälgi võib siiski veel leida. Kõigepealt tõendatakse, et tsistertslaste nunnakloostri vanemad ruumid on ehitatud Ojamaa arhitekti poolt, kes seisid väga ligidal Gärdslösas (Ölandil) teotsenud meistri-le. Juurdelisatud võrdlusmaterjal on siingi veenev. Neid vanemaid osi dateeritakse XIII sajandi kuuen-dasse ja seitsmendasse kümnendisse. Veelgi huvitavamaid tähelepanekuid on autor teinud Niguliste kiriku põhjaportaali juures. Selle kapiteeliornamendid on raiunud ojamaalane, kes enne seda oli tegev Linköpingi toomkiriku juures. Viimane asjaolu võimal-dab vanemat Niguliste kirikut dateerida sajandi vahetusse.

Ka Tallinna linnamüüri vanemates osades leiduvaid, ilmesti Visby kuulsale müürile tagasiulatuvaid vorme on autor toonud suure asjatundlikkusega esile, selgitades nii mitmei meie vanema kaitsearhitektuuri probleemistikku. Uudseks küsimuseks sellest val-

last on ka Kiiu torn. Siingi on toodud võrdnäiteid Ojamaalt tõendades, et sealsed nn. kastaalid on olnud eeskujuks Kiiule, kusjuures vahendajateks võisid olla Roma tsistertslased, kelledele kuulusid teatavasti suured maa-alad Kolgas ja Kuusalus. Kiiu torni dateeritakse XIV sajandi teise poole, mis üldiselt sobib Eesti losside ehitamise kronoloogiaga. Ehitati ju ligikaudu samal ajal teine Põhja-Eestis asuv, tänaseni hästi säilinud tornkindlus — Vao —, mille ehitusaeg langeb tihedalt ühte Väike-Maarja kiriku rajamisega. Kuid nagu sama kirik, nii osutab ka Vao ja Kiiu torni kuju Reinimaa — Vestfaali alale. Eriti Reinimaal oli tornkindlus populaarne, esinedes eeskätt vasallide eluhoonena. Seal võib leida sellise linnuse tüübi mitmeid vorme (Hardenberg, Liebenstein, Balduinstein jt.). Nii muutub teatud määral küsitavaks oletus Kiiu torni vormide algupära kohta, pealegi kui Ojamaa kastaalide ehitusperioodi lahutab Kiiust ligikaudu kahe sajandi pikkune ajavahemik. Kas ei tuleks siiski uskuda, et tornitraditsioonid sel ajastul tulid Vana-Liivimaale just eespoolmainitud alalt, kusjuures osaliselt oli vahendajaks Loode-Saksa. Ka rida suuri ordulinnuseid olid oma algkujult tornkindlused, eriti aga levis see linnuse tüüp Virumaa vasallidel (Järve, Edise), samuti nagu kohtame tornkindlusi Läti alal (Liela-Straupe, Mazstraupe). See on probleemi teine külg, mida tuleks arvestada, olgugi, et pole ka mitte täiesti alusetu autori oletus Ojamaa mõjudest, millel kahklemata varasel keskajal oli oma osa Vana-Liivimaa kaitsearhitektuuri arengus.

Peale asjatundliku ja põhjaliku stiilikriitilise analüüsi on vaadeldud uurimise üheks vooruseks ka ajaloolise tausta oluline esiletõstmine, mis mitmeti teeb veelgi usutavamaks autori poolt esitatud väited. See lühike, kuid tihe kirjutis on oluliseks sammuks edasi Ojamaa probleemi selgitamiseks ning saadud tulemusile baseerudes on edaspidi võimalik lahendada palju teisigi veel küsitavaid probleeme Eesti keskaegse kunsti ajaloos.

Arm. Tuulse.

Arved von Schmidt, Die Pastoren Oesels seit der Reformation. (Abhandlungen des Instituts für wissenschaftliche Heimatforschung. Band 5.) J. G. Krüger, Tartu 1939, 104 lk.

Liivi-, Eesti- ja Kuramaa pastorite kohta ilmusid möödunud sajandil Napiersky, Paucker'i ja Kallmeyer'i teosed, kuid Saaremaa kirikuõpetajaskonna suhtes jäi tühik püsima. Saaremaa evis ju kuni a. 1890 enda konsistooriumi, mistõttu saab arusaadavaks, mispärast ta omal ajal Napiersky'lt ei leidnud arvestamist. See alaliselt valusalt meenuv lünk on nüüd leidnud täitmist kõnesoleva töö poolt. Aluseks on olnud Muhu pastor Gottlob Alexander v. Schmidt'i (1794.—1871. a.) seni avaldamata käsikiri. Mainitud kirikuõpetaja lapselaps ongi kõnesoleva teose koostajaks. Viimane on ulatuslikult täiendanud andmeis lünki ja välja töötanud täiesti uudselt pastorite biograafiad, alates a. 1871. Teos on viidud olevikuni, elulood on esitatud alfabeetses järjestuses, varustatuna hoolikalt koostatud allikaviidetega, kusjuures ka iseseisvusaegsete pastorite käsitus on asetatud vaatluse alla. Teoses on esitatud samuti nimistu kihelkondade kohta ühes nende pastorite kronoloogilise loendiga ja naiste perekonnanime registriga. Viimati-mainitud andmete saamiseks on teostatud ulatuslikku uurimist kirikuraamatute alusel. Olulist täiendust on pakkunud ka mitme tuntud genealoogi materjalid, nagu näiteks Arrasch'i pastor P. Baerent'i omad

Materjali korrastus on ülevaatlik ja otstarbekohane. Osa viimaste aastakümnete pastorite elulugudes leidub aga kahjuks lünki, mis oleksid võinud olla täidetavad. Üllatavalt mõjub näiteks, et ühe Kihelkonna pastori kohta a. 1928—1930 ei ole leidunud andmeid; ka Ruhnu kihelkonna õpetajate esitelu on lünklik.

Kõnesolev töö sunnib tunnetusele, et väga soovitav oleks juba tublisti vananenud Napiersky ja Pauckeri töid samal viisil täiendada ja edasi viia.

H. Speer.

Märt Raud, Eesti Vabariigi President Konstantin Päts. Toimetanud ja välja andnud H. Rahamägi ja J. Veelma. Tallinn 1938, 118 lk.

Fr. Toomus, Konstantin Päts ja riigireformi aastad. Tartu, Tallinn 1938, 279 lk.

Esimene teos tähistab Konstantin Pätsi ametisse astumist Eesti esimese presidendina ja tema 65. sünnipäeva 23. II 1939. Juubeliväljaande kohaselt on mainitud raamat esijoones esinduslik iluteos, evides enam-vähem vastavat formaati, trükikirja, illustratsioone, pidulikust ja paatoski. Eessõna on raamatule kirjutanud August Jürima. Teos ise on jaotatav kahte ossa, millest esimene oleks tekstiosa ja teine — pildiosa. Tekstiosa resp. K. Pätsi eluloolise osa on kirjutanud koolide peainspektor Märt Raud, pakkudes 61 mahukal leheküljel eeskujulikult stiilis ja sõnastuses selge ja tiheda ülevaate Eesti suure riigimehe elukäigust. Ajaloolise tausta hea tundmine, hoolsus ning ajakirjanduslik ja pedagoogiline vilumus on võimaldanud M. Rauale esitada üllatavalt selge ja piltliku populaarteadusliku käsitluse, mis oma arusaadavuse, huvitavuse ja mõnusa loetavuse tõttu on õige kohane laiemale rahvakihtide lugemispalaks. Lihtsad, kuid tabavad iseloomustused, huvitavad näited ja ajalooliselt suurima tähtsusega ajajärgu osav esitamine on taganud teosele muude vooruste kõrval ka noorusliku põnevuse. Seetõttu on raamat eriti soovitatav ka noorsoole. Suure materjali hulga ülevaatlikuks ja võrdlemisi lühikeseks kokkuvõtteks surumine ning teose juubeliiseloornon muidugi tinginud mõnesuguseid üldistamisi ja natuke liigset idealiseerimistki, mis ei tundu aga mainimisväärselt segavana. M. Raua töö on siiski eesti biograafilise käsitluse parimaid näiteid, mis jätab üldjoontes siira ja objektiivse mulje. On valgustatud näiteks küllaldase erapooletusega K. Pätsi seisukohti ja suundi tema varasema tegevusaja kestel Vene ajal, puudutades K. Pätsi vahetõrja sotsialistidega jne. Teosele poleks siiski kahjuks tulnud veelgi suurem kriitilisus. Autor oleks võinud püüda rohkemgi läheneda K. Pätsile kui inimesele, näidates muu seas võimalikke eksimusi või seisukohtade muutumisi vastavate põhjuste selgitamisega jne. See oleks toonud K. Pätsi kui poliitika-meest lugejale veelgi lähemale.

M. Raua kirjutise väited on üldiselt selged ja usutavad, kuid iseseisvusaja käsitlemisel väidab autor siiski üllatuslikult, et sotsialistid ei olevat tunnustanud rahvuslikke aateid, mis väide ei näi paika pidavat. Poleemilist laadi ja ebakohane on ka lk. 44 olev lause „Sotsialistide poolt jultustatud piiramatu vabadust ei olnud kuidagi võimalik kooskõlastada kindla korraga, mida nõudis riigi loomine ja sõja pidamine“, sest pole selge, mida mõeldakse ses lauses „piiramatu vabaduse“ all. Tavaliselt peetakse piiramatu vabadust koguni korralageduseks, kuid tohiks olla põhjendamatu,

et sotsialistid oleksid jutlustanud mingisugust „piiramatud vabadust“ või nõudnud korralagedust.

Kirjutise dispositsioon on selge ja vastuvõetav, kuigi on peamiselt kronoloogiline. Autor on jaganud käsitluse sobivatesse alajaotustesse, mis ei ole küll varustatud pealkirjadega ja pole ka alati võrdse suurusega. Esimeses käsitellakse K. Pätsi esivanemaid, teises õppimisaastaid, järgnevas tegevust advokaadiabilisena ja „Teataja“ toimetajana, pingsat tööd linnaomavalitsuse küsimuste ümber, pagulase- ja vanglapõlve, aega 1917. a. revolutsioonini ja siis kommunistliku revolutsioonini. Järgnevas käsitellakse aega sakslaste okupatsioonini, siis okupatsiooni ennast, tegevust Asutava Kogu kokkukutsumiseni, aega põhiseaduse kriisini ja kriisi ennast. Järgmisena leiavad vaatlust Vabadussõjalaste Liidust väljakasvanud liikumise pidurdamine, reformide ajajärk, uue põhiseaduse loomine ja presidendi valimine. Viimane kirjutise alaosa on pühendatud sünteetiliseemale tagasivaatele ja kokkuvõttele.

Vaafamata M. Raua käsitluse populaarsele iseloomule tuleb nentida ka selle teaduslikku väärtust. Kahjuks puuduvad küll viited kasutatud allikatele, mis puudust aga suuresti vabandab teose rahvalik ja juubeliiseloome.

Raamatu pildiosa sisaldab 72 ilusat ja tehniliselt täiuslikku sügavtrüki pilti, milles vastu peegeldub meie suurima poliitilise veteraani elu ja tegevus ta olulistest momentidest. Pildiosas avaldatud ülevõtted on hangitud K. Pätsi perekonna ja Sõjamuuseumi kogudest jm. Pildimaterjal on hästi valitud ja aitab teost markantselt illustreerides suurel määral kaasa selle mõistmisele ja olulisema fikseerimisele. Ilus on ka kunstnik Karl Hermani maalitud K. Pätsi portree järgi valmistatud kaanepilt. Paistab igati silma, et teose tehnilise ja sisulise külje eest hoolitsemine on olnud heades kätes. Ka raamatu paber on hea ja trükk on väga selge ja loetav. Trükiõige töös peaaegu ei esinegi. Juhtusin märkama ainult ühte lk. 47, kus on trükitud „Kaubadus“ pro „Kaubandus“. Ka faktilisi eksimusi on väga vähe ja needki on suurema tähtsusega. Nii on lk. 13 märgitud, et K. Päts on lõpetanud ülikooli a. 1900 pro a. 1898 jms.

Kaasatöötajate hinnatava vaeva tulemusena on kirjeldatud raamatuga avalikkusele esitatud sisukas ja luksuslik teos, mis julgesti võrdlust kannatab ka muude maade suurmeeste kohta väljaantud sellelaadiste töödega.

Hoopis erineva kvaliteediga on F. Toomuse töö. Mahult on tema raamat küll palju ulatuslikum M. Raua käsitlusest, sisaldades 279 lk. tihedat teksti, kuid see asjaolu ei ole teosele kasuks tulnud. Suurt materjalihulka ei ole osatud vajalikul määral koondata kindlaks ja süstemaatiliseks tervikuks. Sõnastus on keeleliselt üsna hea, kuid laiemate rahvahulkade jaoks raskepärane ja esineb ka tubli hulk võõrsõnu. Stiil reedab suurt paljusõnalisust ja laialivalgumist. Sisu ei ole ka alati pretsiiselt esitatud, sest laused on paiguti vähese viimistlusega, võivad tekitada lahkavamuusi ja poleemikat. Sümpaatne ei ole ka teosest punase niidina läbi jooksev apoloogiline joon, mis kipub muljet äratama, nagu oleks autor võtnud enesele mingi kaitseingli osa ja ei ole esinenud ajaloolise töö ilmet kandva teose puhul nõutava rangelt läbiviidud erapooletust taotleva vaatlejana ja hindajana. Sellist väärtustajat väärivad aga igal juhul nii meie suure riigimehe isiksus kui ka erakordselt tähtis riikliku ümbersünni aeg.

Kõnesolevas teoses on autor endale ülesandeks seadnud käsitleda ühes raamatus kaht teemat. Selline dualistlik ülesanne on nähtavasti tema tööd raskendatud ka dispoitsioonilise selguse mõttes ja autori määratud hüpetele ühelt teemalt teisele, tekitades käsitluses katkendlikkust, paljusõnalisust ja kordamisi.

Sissejuhatus tööle, mis võtab enda alla 17 lk. (lk. 5—21), on liigse ulatusega sealkohal üleaaruse materjali arvel. Sinna on näiteks paigutatud üsna pikalt sõnastatud teost kokkuvõtvaid tulemuslikke väiteid (lk. 5 jj.), mis oleks võib-olla palju paremini sobinud teose lõppu vastavasse kokkuvõttesse ja tagasivaatesse. Nüüd võib osal lugejaist tekkida mulje, nagu oleks autor omaks võtnud mingi teatava veendumuse, mida püüab tõestada ajaloolise materjali teatava valiku abil. Taunitav on aga igal juhul pikkade väljavõtte laadi osade sissejuhatusse asefamine, nagu seda on kogu lk. 7. Juba sissejuhatuses on rida ebaselgeid, üldistavaid ja poleemilist laadi väiteid, nagu näiteks järgmine (lk. 11): „Seejuures unustasime palju, näiteks ka nii tähtsa asjaolu, et meie iseseisev eksistents, mis verehinna eest kätte võideldud, on alalises hädaohus, et seda tuleb kaitseda, ja et kaitsemisvõimelisus sugugi ei olele isenesest, et seda tuleb kujundada ja ehitada.“ Vaevalt võib uskuda, et suurem ja olulisem osa eesti rahvast või juhtkonnast oleks olnud sellised naiivsed unustajad. Samalaadiline on ka järgmine lause (lk. 11): „Põhimõtted, mis meie kõrgeimaiks tunnustasime ja maksma panime, ning millede penetratsiooni vastu me midagi ette ei võtnud, sulgesid välja võitlustahte ja võitluseks valmisoleku.“ Ei ole kahjuks selge, mis põhimõtted need olid, ja pole ka usutav, et kunagi oleks võitlustahte ja võitluseks valmisolu välja suletud. Üsna ränk ja põhjendamata süüdistus on suunatud meie ühe tähtsama vaimse elu tegelase Tuglas'e jt. (kes on küll lähemalt mainimata) vastu järgmises väljendis (lk. 12 j.) „...vaade, mille eest Tuglas omal ajal võitles ja mis paljudele omane oli, ja on omane tänapäevani, et iseseisvus ja vabadus meil käes on ainult juhuse ja olude õnneliku kokkusattuvuse, mitte ka meie rahva tõhususe tõttu“ (!). Autorile ei meeldi muide arvamused, et meie rahvas oleks „loomu poolest“ individualistlik ja demokraatlik, kuid ta ei too ka selgeid ja veenvaid tõendeid selle eitamiseks (lk. 14 j.) ja näib teisel koguni sellist individualismi tunnustavat, nagu nähtub lk. 195 järgmisest lause osast: „...meie inimesil polnud sisimat tarvet olla organiseeritud, vaid — olla individualistlik...“ Muide, siinkohal meenutagem, et ka K. Päts on riigihoidjana avaldanud, et eesti rahvale on sügavalt omane demokraatlik meelsus (lk. 185).

Teos ise on jagatud nelja ebavõrdsesse ossa, mis on pealkirjastatud järgmiselt: a) Konstantin Päts (lk. 23—94), b) Riigireformi eellugu (lk. 95—120), c) Riigireform (lk. 121—235), d) Ideoloogilised suunad (lk. 235—279). Üldiselt nähtub, et autor on allika-viidete suhtes olnud väga kokkuhoidlik ja paljude esitatud faktide ja väidete kontrollimine on ülejõukäiv töö viidete puudumise pärast.

Inetu on F. Toomus'e töös esinev vana poliitikategelase ja riigimehe J. Tõnisson'i sarjamine. Kuigi mõne kriitilise väljendiga võib nõus olla, jätavad mõned siiski ülekohtuse mulje. Näiteks väidetakse lk. 45, et Tõnisson olevat juba enne iseseisvusaega korduvalt tõendanud oma riigimeheinstinkti puudumist, mis iseseisvusaajal olevat ilmnenud veel järjest selgemini; lk. 112 väidetakse, et Jaan Tõnissoni peetavat eksiviisil riigimeheks, ja lk. 58 leitakse koguni, et

Tõnissoni organisatoorsed võimed olnud nõrgad. Üllatavaid, põhjendamata ja viimistlemata väljendeid leidub teoses rohkemgi, kuid ruum ei luba nende juures peatuda. Mainigem siiski veel mõnda. Lk. 213 j. öeldakse, et Isamaaliitu tulevat käsitleda tema tegevuses, hoiakuis, otsinguis ja sihiseadmisis kui tervet eesti rahvast. Põhjendamatuks jääb ka väide (lk. 261), et liberaalne individualism on mõtlemis- ja tahtelaisk.

Kuigi endistel poliitilistel parteidel oli palju puudusi, siiski on ka väljaspool parteisid seisnud isikuil üllatav lugeda Toomuse poolt õigeks tunnustatud ja tema töösse paigutatud „Vaba Sõnast“ võetud parteide iseloomustust, milles esineb lause: „Ei tasu vaeva pisaraid valada nende pärast, kes meie poliitilises elus vaid paksu verd ja pahandusi on sünnitanud“ (lk. 159). Kas parteid siis tõesti midagi muud pole teinud? Kui vastasrinnale tahetakse midagi ette heita, siis ei saa seda teha igatahes rahvusliku kohusetunde puudumise suhtes (vt. lk. 242 j.).

Üldiselt ei peeta taunitavaks, kui raamatu sisu illustreeritakse markantsete tsitaatidega allikamaterjalidest. Küll aga ei ole soovitav, kui raamatut paisutatakse peaaegu loendamatu ja pikkade tsitaatidega. Kahjuks on aga kõnesoleva teose puhul käidud seda viimast teed ja ära toodud tsitaate, mille suurus ületab isegi üheleheküljelise tiheda teksti ruumi. Paljude tsitaatide toomine muudab aga raamatu katkendlikuks. Ei ole kahjuks teada, kas autor on nii talitanud ajanappusest või mõnedel muudel põhjustel, kartes näiteks sisuliselt eksida riigimehe kõne lühendatud ümberjutustusse kokkuvõtmisel. Ei ole kahtlust, et väga paljud tsitaadid oleksid olnud lühemalt või pikemalt kokkuvõetavad ja seega paremini seostatavad teksti muu osaga ning oleksid teost rikastanud olulise analüüsi poolest.

Teose paremaks ja sünteetilisemaks osaks näib olevat viimane („Ideoloogilised suunad“), kus on antud enam-vähem õnnestunud ülevaade riigireformi aastate ideoloogilisest küljest. Rahuldavalt on käsitletud ka vabadussõjalaste liikumise perioodi.

Raamatu nõrgemaks küljeks osutub kriitiline vaatlemine. Siin seal leidub ainult mõni üksik kriitiline lause. Tahame uskuda aga, et autoril oli siin suuri raskusi, sest sündmused ja asjaolud on veel liiga värsked ning akuutsedki ja pole välja kujunenud vajalikku distantsi, mis oleks võimaldanud paremat kriitilist suhtumist. Raamatus ei ole puudu idealiseerimisest, kuid see on suurte reformiaegade tavaliseks kaaslaseks.

Trükitehniliselt on raamat laitmatu, trükk on puhas, selge ja loetav, paber — suurepärane. Kaas on tänu R. Kivi'i joonistusele väga maitsekas. Kaane ilu tõstab olulisel määral F. Veeberi bareljeefi järgi loodud K. Pätsi pilt. Tekstis toodud pildimaterjal on rahuldav nii tehniliselt kui ka illustreerimisvõimelt. Ka trükivigade suhtes ei ole teosele kuigi palju ette heita. Neid esineb väga vähe. Olgu siin nimetatud silmapautunuteid lk. 94 (4. rida ülalt) on trükitud „kommunistlikud“ pro „kommunistlikud“ ja lk. 261 (2. rida ülalt) — „mõeldav“ pro „mõeldav“.

Kuigi autor on näinud teose koostamisel palju vaeva, ei ole ta kahjuks suutnud luua sellise tasemega tööd, kui seda on eespoolvaadeldud M. Raua käsiflus. Teaduslikku väärtust on raamatul ainult vähe ja seda peamiselt seal sisalduva toormaterjali tõttu, mis on kasutatav mõnel määral võib-olla mitte kauges tulevikus väljaantava pöördelist aega paremini valgustava teose koostamisel.

H. Fischer.

R. Indreko, E. Laid, H. Moora, O. Saadre, M. Schmiiedehelm ja A. Vassar, Muistse Eesti linnused. 1936.—1938. a. uurimiste tulemused. Toimetanud H. Moora. Tartu 1939, 215 lk.

Kui seni Eesti muinasaja käsitus oli mõneti ühekülgne, mitmeidki olulisi küsimusi selgitamata jättev, siis oli siin põhjuseks majanduslikkude võimaluste küündimatus. Eriti soovida jättev oli meie suurimate esiajalooliste mälestusmärkide, linnuste tundmine, nende ehituse, kronoloogia, kasutusmooduste ja teiste nendega seotud asjaolude valgustamine. Tänuväärset kombel on alates a. 1936 leitud võimalikuks seda uurimistööd varasemast hoopis ulatuslikumalt subsideerida. Esitada viimase kolme aasta töö tulemusi sel alal ongi kõnealuse teose ülesandeks.

Sissejuhatavas ülevaates prof. H. Moora püüab anda järgnevatele eriartiklitele ühendavat laiemat tausta. Selles väga instruktiivses artiklis autor puudutab kokkuvõtlikult olulisemaid linnuste uurimisest tulenevaid probleeme. Paljude huvitavate seisukohtade hulgas tahaks viidata autori väitele lk. 15/16 (tugevamad linnused fähistavad ühiskondlik-riikliku elu suurema tihenemise piirkondi, lähedane side välise hädaohu ja rahvastiku tihedama liitumise vahel) kui eriti tähelepanuväärivale. Oleks vist koguni lubatav astuda samm edasi ja väita, et Muinas-Eesti maakonnad ei kujutanud enesest niipalju kindlaskujunenud geograafilisi mõisteid, kui vahest maa elanikkonna poliitilise koondumise dünaamilist vormi.

Eriartiklite rea avab R. Indreko kirjutisega Äsva linnus-asulast. Järgnevad artiklid A. Vassarilt — Iru Linnapära, prof. H. Mooralt — Peedu Kerikmägi, M. Schmiiedehelmilt — Kuusalu Pajulinna, prof. H. Mooralt ja O. Saadrelt — Lõhavere Linnamägi ja E. Laidilt — Varbola Jaanilinn. Autorid on oma uurimustesse suhtunud täie tõsidusega, võimalikult täielikumana pildi saamiseks on püütud väärtustada kõiki andmeid. Avastatud muinasaegeid esemeid, relvi, töö- ja tarberiistu, savinõukilde, loomaluid jms. on uuritud, võrreldud muu teadaoleva materjaliga, appi võetud rahvaluule ja koguni loodusteadused. Dole jäetud kasutamata ka ajaloo kirjalikke allikaid, kus see võimalik (eriti Läti Henrik ja Taani Hindamisraamat). Kui jätta siinkohal väljapoole vaatlust teose puhtmuinasteaduslikud osad kui liiga spetsiaalsed nendel peatumiseks käesolevate märkmete raamides ja piirduda teose hindamisega meie varase ajaloo uurimise seisukohalt, siis tähendatagu, et tulemused on rõõmustavad. Linnuste tekkimise, ehitusperioodide ja tarvituselt kõrvalejätmise aja määramine on ses suhtes eriti tähtis. Meie ajalooarrastajate poolt leiab kindlasti vääriilist hindamist asjaolu, et autorid pole piirdunud muinasteaduslikkude leidude kirjeldamisega ja analüüsiga, vaid on kõikjal jälginud linnuste kui sõjaliste ehitiste taktikalisi küsimusi, samuti strateegilisi- ja kaubandus-asendlikke ning poliitilisi, mis kõik on püütud mahutada tolleaegse Eesti elusuhete perspektiivi. Ei ole kahtlust, et meie muinasteaduse viimaseaegne areng, mis on toime tulnud tänu energilisele ja asjatundlikule juhtimisele, laiemate ringide huvi äratamisele, mis omakorda kergendas vajalike summade hankimise võimalust, on juba andnud hulga meie varasema ajaloo tundmist avardavaid andmeid. Tahaks näha, et kõnealune teos ei seisa mainitud arengu

lõpul, vaid alguses, et leitaks võimalusi juba seni nii viljakaks osutunud tööd jätkata nii laiendamise kui ka süvendamise suunas.

Lõpuks ei saa kuidagi vaikides mööduda teose erakordselt esinduslikust ja õnnestunud välimusest. Paber on valitud, pildid, plaanid, värvilised tahvlid trükitehniliselt laitmatud. On saanud teos, mille välimusele meie raamatuturg põhjustatult võib uhke olla.

Lemmit Mark.

Arno Raag, Kolm nädalat punast diktatuuri. Tartu sündmusi Eesti Vabadussõja päevilt. Tartu 1938, 312 lk.

Viimastel aastatel on meie Vabadussõja üksikperioodide ja suursündmuste kohta avaldatud küllaltki arvukalt lühemaid ning pikemaid uurimusi. Neid on koostanud vastava ala sõjaväelased, ajaloolased kui ka autorid teistes elukutsetes. Käesolev teos on koostatud suurema ajalehe toimetusliikme poolt oma igapäevase töö kõrval pikema aja jooksul.

Autor on võtnud enesele ülesandeks anda võimalikult igakülgne ajalooline ülevaade meie kodumaa suurema siselinna Tartu langemisest enamlaste kätte ja viimaste valitsemisest selles kolme nädala jooksul. See on kahtlemata huvitav ning ühtlasi kasulik uurimus meie riigi sünniajaloole juba puhtteaduslikust seisukohast. Kuid ka harilik kodanik ei saa seda tööd kõrvutada mõne tavalise memuaarteosega; selleks on ta liialt aktuaalne eestlasele. Kuigi selle ajastu kohta on allikmaterjalid mõnevõrra raskelt kättesaadavad ning, mis veel halvem, lünklikud, näib siiski, et autor on nende kogumisel ja kasutamisel püüdnud anda oma parimat. Seda tõendab allikate loend raamatu lõpul, millest nähtub, et autor on kasutanud peaaegu kõiki kättesaadavaid vastavaid dokumente, ajalehti, ajakirju, memuaarteoseid, ajaloolisi uurimusi ja kaasaeglaste mälestusi ning lõpuks ka oma isiklike mälestusi. On jäänud kasutamata ehk mõni olulisem dokument Vabadussõja Ajaloo Komitee rikkalikust arhiivist ning mõne kaasaeglaste suulised mälestused. Näitena olgu toodud okupatsiooniaegse Tartu jaama depoo ülema H. Elbingi mälestused viimase saksa sõjuri lahkumisest Tartust jne. Muidugi sellised detailid ei oleks muutnud oluliselt teoses esitatud ajaloolisi fakte, küll oleks aga tõstnud veelgi teose huvitavust. Kuigi allikaid pole tsiteeritud teadusliku täpsusega ning teose dispositioon — ca 80 lk. eelsündmuste ja ca 20 lk. järelsündmuste kirjeldamist — on veidi ebahüflane, ometi ei mõju see kuidagi häirivalt lugemise naudingule. Küllaltki hästi on autoril õnnestunud sulatada tervikuks ainese teaduslikku ja kohati ilukirjanduslikku käsitlusviisi ning stiili. Kui tavaliselt väidetakse, et sündmuste generaliseerimine nõrgestab lugeja huvi, siis kõnesolevas teoses üksiksündmuste detailne kirjeldus ei lase seda sündida. Nii näiteks kirjeldused rüüstamisest linnas, meeolust Eesti kaitsejõudude taganemisest linnast, punavägede saabumisest, kommunistlike kude põhimõtete ellurakendamiseest majanduse, hariduse, sotsiaal- ning isegi usu elu alal ning enamlaste terrorist on esitatud rohkete meelde jäävate üksikasjadega.

Sisuliselt oleks lugeja võib-olla siiski tahtnud näha veel paari asjaolu suuremat esiletõstmist ning rõhutamist. Nimelt linna jäänud Eesti kaitseväelaste ja tuntud tegelaste elust enamliku terrori ajal ning nende põrandaalusest tegevusest, samuti ka J. Kuperjanovi korraldusel Tartu jäänud usaldusmeeste, teadetemuretsejate, tege-

vusest. Sest teatavasti veel taanduvate Eesti kaitsejõudude voorist, mõni kilomeeter linnast, lahkusid omavoliliselt üksikud isikud (nimetamata nimesid), et pöörduda salaja tagasi linna. Kõik nad aga rõhutavad hiljemini, et nad olevat toiminud J. Kuperjanovi korraldusel — jääda teadete hankijaks linnas. Loomulikult selle küsimuse lahendamine on väga raske, kuid see oleks olnud äärmiselt huvitav.

Teos on kirjutatud kergeltloetavas keeles ning lihtsas stiilis, mis teeb selle arusaadavaks igale lugejale. Kahtlemata on sellel tõel rohkem eeldusi levimiseks laiemates ringides, kui mõnel raskepärase stiiliga teaduslikul uurimisel. Ta peaks leiduma iga Vabadussõjast huvitatu raamatukogus, vajamata selleks erilist soovist.

O. Vares.

Varia.

Karl Stählin.

(21. I 1865 — 29. VIII 1939.)

29. augustil s. a. suri 74 aasta vanuses üldise ja Ida-Euroopa ajaloos ning maateaduse korraline professor emeritus Berliini ülikoolis, dr. Karl Stählin. Ta oli mitmed aastad raskesti haige, mis siiski ei takistanud teda kuni viimase silmapilguni tegemast loovat tööd ja lõpetamast oma suurteost, viieköitelist „Vene ajalugu ürgajast olevikuni“. Stählini elu ei ole hariliku teadlase elu, vaid see oli mees, kes otsis oma eluülesannet kõikidel teedel ja seejuures oskas panna kõik mõeldavad peatused lõpliku eesmärgi teenistusse.

Protestantliku õpetaja pojana Karl Stählin veetis oma lapsepõlve Augsburgis; tema koolivendade hulgas oli tulevane suurvaim Ernst Troeltsch. Vähe on saksa linnu, mis oleksid nii vara suutnud äratada lapses huvi ajaloo vastu nagu Augsburg; aga ka vastuvõtliku kunstimeele varajane tekkimine tuleb esile just tänu selle linna mõjule. Nii selles lapsepõlves ja nooruses seovad ennast usklik tõsidus ja rõõm ilu üle, historitsism ja idealistlik filosoofia, isamaa-armastus ning kosmopoliitsus. Noormehest saab ohvitser ja ta teenib kapteni auastmeni, kuid näitab sõjaajalooliste õpingute vastu täiesti ebaharilikku huvi. Tal on ka võimalus — esialgu puhtpraktiliselt sõjaväelistel põhjustel — tutvuda vene keelega, mis hiljemini määras tema väimse saatuse. Alles 37 aasta vanuses alustab Stählin „teist noorust“ üleminekuga ülikooliõpingutele, oma senisest tegevusest kaasa võttes teadusalale erilist elulähedust, mis on ikka moodustanud tema teoste peavõlu. Tema kõige tähtsamaks akadeemiliseks õpetajaks on Erich Marcks; mõlemad mehed olid kuni surmani teineteisega seotud truus sõpruses. Esimesest ülikoolis õpetamiskohast Heidelbergis Stählin läheb veidi aega enne Maailmasõda üldise ajaloo korraliseks professoriks Strassburgi. 50-aastasena võttis ta Maailmasõjast osa vabatahtlikuna. Peale sõja lõppu sai Stählin korraliseks professoriks Leipzigis, asus aga juba 1921. a. Berliini. Allkirjutanu, kellel oli õnn olla Karl Stählini lähimaid õpilasi kuni tema puhkuseleminekuni 1933. a., mälestab sügavas leinas kadunu ideaalseid omadusi õpetajana. Seminarijuhatajana Stählin seostas isikliku ja ajaliku autoriteedi heatahtliku arusaamisega oma kuulajate initsiatiivile ja omapärasusele. Ta oskas liita mitmesuguste pärinevuste ja veendumustega õpilasi tõelisse ühendusse, ja paljudele neist oli südame- ja auasjaks ilmuda

korrapäraselt tema reedestele seminariistungitele referentidena, vaidlustest osavõtjatena või kuulajatena ka siis, kui nad juba ammu olid ülikooli lõpetanud. Stählini õppetegevuse haripunktiks oli võib-olla talvel 1929—1930 korraldatud võrdlev seminar teemal „Prantsuse ja Vene revolutsioonide eelajalugu“, milles Stählini universalistlik ülekaal äratas kuulajates võistlust loomingulisele tööle, nagu seda on harva leida õppijatel.

Ka pärast lõplikku üleminekut teadusliku tegevuse alale kulus Stählinil veel palju aega, enne kui ta jõudis oma tõeliste suurteosteni. Ta alustas süvenemisega XVII sajandi Inglise ajaloo sees. Tegevus Strassburgi ülikoolis tõi teda lähemale Elsass-Lotrangi ajaloo delikaatsetele probleemidele. Teoses „Geschichte Elsass-Lothringens“ ei ole, nagu harilikult tema loomingus, universalismi ja rahvusluse ideid tasakaalustatud, vaid viimased on märksa rohkem esiplaanil. Samas Edela-Saksa maanurgas tekkis Stählinil huvi ka Venemaa ajaloo vastu. Oma kauge esivanema Jacob von Stählin'i paberite uurimisel avanes talle Jelizaveta Petrovna, Peeter III ja Katariina II maailm, sest nimetatud Jacob von Stählin oli Jelizaveta poolt kutsutud troonipärija Peetri kasvatajaks ja oli niisama palju pedantselt kui teravmeelselt jätnud tulevastele põlvedele oma hinnanguid kõige selle kohta, mis ta oli üle elanud. Nii tekkis Karl Stählinil õige tähtis ülesanne publitseerijana, mida tal õnnestus täita oma pärast Maailmasõda ilmunud illustreeritud suurteoses „Aus den Papieren Jacob von Stählins“. See teos, mis ei sisalda suuri programmilisi nõudmisi, annab ulatusliku ja mitmekülgse pildi tolaeagsetest ajaloolistest sündmustest. Kuid enne selle raamatu ilmumist asus autor Venemaa üldajaloo koostamisele. See oli julge katse, mis leiab endale vaevalt sarnast kaasaegses ajaloolises maailmas, sest kasvav spetsialiseerumine soovib niisuguste üldkirjelduste koostamisel rakendada ikka enam kollektiivset töömeetodit. Nii samal ajal, kui Stählin kirjutas oma tööd, ilmus prantsuse keeles kolmeköiteline „Histoire de Russie“, mida Miljukovi, Seignobosi ja Eisenmanni toimetusel koostas umbes tosin kvalifitseeritud kaastöölisi. Kuid tõsiasi on, et Stählini teos, mis on tema isikliku loomingu tulemus, asub esikohal kõikide mittevenekeelsete Vene ajaloo kirjelduste seas, kuigi mainitud prantsuse kollektiivse teose väärtus on kaheldamatu. Stählini raamat on mitmekülgse loova ande võit, tahtevõimeliselt, julgelt ja tõsiselt tungib autor sündmuste sisusse. Võib-olla tuleb Stählini selle teose põhjal nimetada kangelasliku, individuaalsele otsusele ja tööle põhjendatud ajaloo uurimise ajajärgu viimaseks representandiks. Stählini töös on kujukalt märgatav Rankele truu põhihoiak. Stählinil oli aga niipalju universalismi, et ta ei ole kunagi päris selgelt märganud Ranke kooli ühekülgset, kuulsa postulaadi „wie es eigentlich gewesen“ mitte ainult sotsioloogide, vaid ka idealisti Simmeli poolt tabavalt kritiseeritud ebaselgust, sellele koolile omast idealismi ja võimupositiivismi lubamata identifitseerimise hädaohtu. Esimene köide (Peeter Suure sündimiseni) tundub veidi liiga kokkuvõtlikuna, viimane kaheosaline köide, mis ulatub Aleksander II troonileastumiseni Oktoobrirevolutsioonini, palju õnnestunud kohtade kõrval kannatab siiski liialt tänapäeva voolude ja vaatekohtade arvestamise all. Seevastu teine (Peeter ja Katariina) ning kolmas (Paul I, Aleksander I ja Nikolai I) köide on oma saavutuselt ületamatud. Seal, kus tähtsad ajaloolised sündmused olenesid valitsejate isikutest, pühitseb käesolevas teoses Ranke meetod oma suurvõitu. Üksikasjade proportsioneerimine, taktitunne, millega diskreetsed inimlikud asjaolud on puudutatud, — see kõik eeldab andekust, mis samuti kui kunstniku geenius kuulub isiksustele, kelle vaimu suurusel lisandub vajalik annus

asjatundlikkust ja kriitilist meelt. Et Stählin äsjanimetatud omadusi evis, näitavad tema eriuurimused, mis ilmusid suuremalt jaolt „Historische Zeitschrift'is“, mis valmisid teose „Geschichte Russlands“ koostamisel, samuti tema poolt toimetatud „Quellen und Aufsätze zur russischen Geschichte“. Viimases teoses on tema sulest pärit Jacob von Stählini lühike elulugu, huvitav vaatlus kuulujutu üle, kas Joann VI-ndal õnnestus põgeneda Schlüsselburgi atentaadi puhul või mitte, ja ajalooline sissejuhatus reisukirjeldusele Nõukogude Kesk-Aasiast. See reisukirjeldus näitab paremini kui Stählini liigagi ajakohased märkused peateose viimases köites seda imetluse ja aukartliku hirmu segu, millist see võõraste hulgas heatahtlik arusaaja vene rahva kõikide ajaloojärgkude, ka kaasaegse suhtes avaldas. Stähliniga läks hauda Venemaa mitte-vene suurim ajaloolane. *Ave anima candida!*

L. Silberstein.

Krahv Bergi arhiiv Riigi Kesk-arhiivis.

Sangaste lossis asunud krahv Bergi sugukonna arhiiv oli enne Maa-ilmasõda hästi korraldatud. Vabadussõja ajal väike osa arhiivist hävis ja säilinud osa sai kannatada niiskuse all. Peale tuntud rukkiaretaja krahv Friedrich Bergi surma astuti samme arhiivi kindlamaks alalhoidmiseks, võttes ta Riigi Kesk-arhiivi algatusel 1938. a. arhiivikaitse alla. Sama aasta lõpul Riigi Kesk-arhiivi poolt tutvuti koha peal arhiivi sisaldusega. Krahv Friedrich Bergi pärijad ja pärandustombu volinikud olid nõus arhiivi riigile müüma, sest arhiiv oli viimasel ajal halbades hoiutingimustes ja valdajal polnud võimalik teda korraldada. Rukkiaretuse ja metsakasvatuse kohta käiv aineistik oli juba varemini ostu teel omandatud Põllutöoministeeriumi poolt. Arhiiv toodi käesoleva aasta suvel üle Riigi Kesk-arhiivi Tartu ja osteti hiljuti riigile. R. Kesk-arhiivi toodi esialgu hoiule ka Sangaste mõisa arhiiv, mis on praegu korraldamisel.

Krahv Bergi sugukonnaarhiivi sisaldusega tutvusid Sangastes Riigi Kesk-arhiivi direktor dr. O. Liiv ja arhivaar mag. H. Rebane. Üksik- asjalisele kirjeldamisele ja nimistamisele võeti sugukonna arhiiv ostmise järel nimetatud isikute poolt R. Kesk-arhiivis, kuna Sangaste mõisaarhiivi esialgne liigitus teostati R. Kesk-arhiivi juhtnõõridel arhiivi kaastöölise V. Milleri poolt. Bergi sugukonna arhiivi lõplik korraldamine ja talle täpse inventuurkataloogi valmistamine nõuab loomulikult rohkesti aega, siiski on juba senise tutvumise ja korraldustöö põhjal arhiivi sisaldusest võimalik saada täielikum ülevaade.

Bergi sugukonnaarhiiv sisaldab peamiselt Vene omaaegse kindral-feldmarssali krahv Friedrich Wilhelm Rembert von Bergi (1794—1874) arhiivi.

Fr. W. R. v. Berg omandas hariduse Tartu gümnaasiumis, astudes selle järel Tartu ülikooli, kuid 1812 astus ta junkruna Liibavi jalaväerügementi. Ta võttis osa sõjakäikudest Napoleoni vägede vastu, tehes kaasa rea lahinguid, muuseas ka Leipzigi rahvaste-lahingu, ning saades Aleksander I ülenduse ohvitseriks. Juba neis sõjakäikudes täitis ta rea diplomaatilisi ülesandeid Saksamaal ja Taanis. 1814. a. viidi ta üle peastaapi, kusjuures tema erialaks kujunes sõjageograafiline ja topograafiline ala, kuid ühtlasi avaldas ta suurt huvi välispoliitiliste küsimuste jälgimise vastu, ilmutades häid diplomaatilisi andeid. 1815. a. sooritas ta pikema reisu Helveetsias, Itaalias ja Balkanimail, esitades selle kohta aruandeid. 1820. a. astus ta tsiviilteenistusse, olles ametis Vene saatkondades Münchenis, Roomas ja Napolis. 1822. a. saadeti ta keisri korraldusel Taga-kaspia alale selle maa lähemaks tundmaõppimiseks ja ta puhastamiseks

röövjõukudest, kuna 1826 oli ta ametis Vene saatkonnas Konstantinopolis. Kui puhkes Vene-Türgi sõda 1828, astus ta uuesti sõjateenistusse II armee kindralkortermeistrina, abistades oma kohalikkude teadmistega Vene väe liikumist Balkanimaal. Kui puhkes 1831. a. Poola vabadusvõitlus, meldis parajasti välismaal puhkusel viibiv v. B. end ise tegevasse väkke, võttis osa Varssavi vallutamisel Vene vägede poolt ja pidas läbirääkimisi linna kaitsivate poolakate väejuhtidega. 1834. a., ülendatud jalaväe-kindraliks, nimetati ta peastaabi kindralkortermeistriks, sooritades selles ametis, milles ta viibis 20 aastat, suure töö topograafiliste kaardistuste ja geodeesia alal Venemaal. 1849. a., kui puhkes Ungari vabadusvõitlus, sai ta keiser Nikolai I-lt korralduse viibimata Viini sõita, et teetseda vahemehena Austria ja Vene valitsuste vahel. Selle ülesande tõi talle asjaolu, et ta juba 1848. a. oli saadetud Preisi ja Austria valitsuste juurde diplomaatilise ülesandega Poola küsimuses. Austria riigimeeste kui ka tema pealekäimisel otsustati Vene abiväe saatmine kindral Panjutini juhatusel Austriasse Viini päästmiseks, samal ajal lähenes teine Vene vägi Ungari piirile. Berg etendas Ungari vabadusvõitluse ajal õige tähtsat osa, olles vahemeheks Vene vägede ülemjuhataja krahv Paskewitzi ja Austria riigimeeste ja vägede juhatajate vahel. Paskewitz süüdistas hiljemini Bergi Vene huvide väheses kaitses ja Austriale liigses järeleandlikkuses, millel näib olevat alus. Samal 1849. a. sai v. Berg Austria keisrilt Franz Joseph II-lt krahvi tiitli. 1853. a., Krimmi sõja puhkemisel, määrati B. Vene vägede juhatajaks Eestimaa ja Tallinna sõjaliseks kuberneriks, samuti Soomes teotsevate vägede ülemaks. Viimasena korraldas ta Sveaborgi kaitsemist inglaste vastu, mille eest sai 1856. a. Soome krahvi tiitli. Määrati Soome kindralkuberneriks 1854. a., mis kohal viibis 1863. a., teenides sel ajal soomlaste rahulolematuse. Samal 1863. a. määrati ta esitaks suurväe korraldaja Nikolajevitši abiks Poolasse (mõni kuu hiljem Poola asevalitsejaks-namestnikuks). Teatavasti samal aastal puhkes Poolas uuesti vabadusvõitlus, mille mahasurumiseks B. võttis tarvitusele valjusid vahendeid, mis muutusid veel rängemaks peale talle korraldatud tuntud atentaati novembris 1863. a. 1865. a. ülendati B. kindralfeldmarssaliks, jäädes kuni surmani a. 1874 riiginõukogu liikmeks.

Feldmarssal Bergi arhiiv, mis algab ta koolivihkudega, sisaldab ta kirju oma emale, onule jt. sugulastele 1820. a. peale, siis märkmeid, aruandeid ja kirjavahetust feldmarssali noorusaastate kohta sõjast Napoleoni vägede vastu, teekonnalt Aasiasse (Tagakaspiasse), Balkani maile, viibimisest Türgimaal. Eri osa moodustab kirjavahetus Ungari vabadusvõitluse kohta, mis on päevade ja kuude kaupa korraldatud ja feldmarssali enda poolt nimestikuga varustatud. Selle osa tähtsus on rahvusvaheline ja pakub kindlasti suurt huvi eriti Ungari ajaloolastele. See osa sisaldab andmeid ungarlaste võitluse käigu, vägede, ungari ülemjuhataja A. Görgey, valitsuse juhi L. Kossuth'i tegevuse kohta, Viinis valitsenud ärevusest, et pealinn langeb ungarlaste kätte, Austria abi taotlustest Venemaalt ja Bergi teotusest neile taotlustele, Vene vägede saatmisest Ungarisse, Vene ülemjuhataja krahv Paskewitzi suhtumisest Austria vägedesse, ta vaenulikkusest Bergi vastu, Bergi raporteid keiser Nikolai I-le, ta kirjavahetust Austria vägede ülemjuhataja Haynauga, edasi vürst Schwarzenbergiga, Vene riigikantsler Nesselrodega, sõjaminister Tsernöševiga, Adlerbergiga jt., Temesvari kindluse päevikut piiramise ajal ja väga palju teisi, dramaatilisi sündmusi iseloomustavaid dokumente. Et materjali pole kasutatud seni uurijate poolt, pakuks see rohkesti huvitavat. Selle osa kirjelduse ja nimistu ärakirja saadab R. Keskarhiiv informatsiooniks Kuninglikule Ungari Riigiarhiivile Budapesti, kellega on tal toimetuste-vahetuse vahekorid.

Teine tähtis osa arhiivist on kirjavahetus, mis puudutab Soomet ajal, mil Berg oli seal kindralkuberneriks. Kirjavahetus, millega on tutvunud ka

Helsingi ülikooli dotsent dr. B. L e s c h , kes selle on leidnud olevat suure väärtusega Soome ajaloole, sisaldab salajast kirjavahetust Soome olude üle Soome juhtivamate ametnikkudega ja Bergi kirjavahetust Soome riigisekretäriiga Peterburis ja teiste kõrgemate võimukandjatega. See algab Krimmi sõja sündmustikuga ja Soome lõunaranniku kaitseküsimustega, valgustab Soome poliitilisi ja siseolusid, hariduselu, ajakirjandust, postindust, tolliolusid (seoses Eestiga), raudteid, tuntud Soome tegelaste tegevust, poliitilisi teateid välismaalt, ettepanekuid Soome administratiivse organisatsiooni ja valitsemise suhtes jne. — Soome osa ostmise vastu tunti huvi ka Soome asutiste poolt, kuid Eesti arhiiviseaduse järgi ei saa arhiivikaitses all olevaid arhivaale Eestist müügi alusel välja viia, samuti üht tervikut kujutavat arhiivi osade kaupa võõrandada või teisel teel jaotada. Riigi Keskarhiiv saadab Soome Riigiarhiivile Soome osast lühema kirjelduse ja hiljemini, valmimise järel, ka nimistu, ning saadab vastastikku arhivaalide teaduslikul otstarbel ajutise laenutamise alusel materjalid peale parandamist ja korraldamist Soome Riigiarhiivile viimase soovi korral kasutada.

Edasi on arhiivimaterjale Bergi viibimise ajast namestnikuna Poolas, kuid selle aja kirjavahetus on säilinud väga puudulikult. Olemasolevas osas on eraiseloomuga korrespondents esikohal. Järgnevalt leiduvad arhiivis andmed Eesti oludest Krimmi sõja ajal, mil Berg oli 1853. a. Tallinna sõjaliseks kuberneriks ja Eestis asuvate Vene väeosade juhatajaks. Sellest ajast on mitmed projektid Eestimaa kaitse tõhustamiseks, teated vaenlase laevastiku liikumise kohta Soome lahes jne. Edasi sisaldab arhiiv Bergi kirju Liivimaale oma mõisade asjus, Eesti- ja Liivimaa rüütelkondade kirju talle, et B. toetaks rüütelkonna poliitikat Peterburis, rida maakaarte, plaane, pilte ja jooniseid.

O. L.

Tänavu suvel 8.—12. augustini peeti Kopenhaagenis seitsmes Põhjamaade ajaloolastepäev. Esindatud olid Taani, Islandi, Norra, Rootsi ja Soome ajaloolaskond, osavõtjaid ca 250. Töö toimus osalt plenaaristungitel, osalt sektiioonides. Üldkoosolekute ettekanded keskendusid kahe peateema ümber, milleks olid kaasaegse ajaloo uurimise mõjulepääs Põhjamaades ja Põhjamaade ajaloo allikate küsimus välismaade arhiivides. Esimese peateema raamides valgustasid referendid oma maa silmapaistvate ajaloolaste, nagu Erslev, Hjærne, Koht, Yrjö-Koskinen, uurimuslikku vaateviisi ja nende tähtsust. Välismaade arhiividega tutvumisele oma maa ajalooa ühenduses seisvate küsimuste selgitamiseks on Põhjamaade ajaloolased pühendanud väärikat tähelepanu. Nii olevat Põhjamaade poolt Vatikanis koostööliselt sooritatud arhiiviuurimised jõudnud üldjoontes lõpule. Üldtuntumate Lääne-Euroopa arhiivivarade kõrval viidati Poola arhiividele kui eriti võimalusipakkuvatele uute andmete avastamise alal. Taanlased on muuseas uurinud Vene arhiive, kuna rootslased seoses Karl XII ajalooa on arhiiviuurimisi teostanud koguni Türgimaal. Riikidevaheline koostöö välismaade arhiivianese tundmaõppimiseks oma maa ajaloo probleemide lahendamise mõttes on teatavasti ka meil eriti Riigi Keskarhiivi direktori dr. O. Liivi poolt rõhutavast ja edendamist leidnud. Näib, et sel alal Põhjamaad palju ära on teinud. Tähelepanu äratanud ettekannetest oleks mainitav Islandi riigiantikvaari Bardi Gudmundssoni käsitus Islandi varasest asustusest. Ta väitis taanlasi olevat esimesi, kes reise ette võtsid Islandile. Samuti olevat siin tähtis osa rootslastel, kuna norralaste sisseränd vastupidiselt käibivale arvamusele järgnenud alles hiljemini. Läbirääkimistel omistati sellele seisukohavõtule revolutsioonilist tähtsust.

Kongressi töö osutus kahtlematult tulemusrikkaks Põhjamaade ajaloolisele uurimistööle nii värskete ideede tõstatamise kui ka informatsiooni vahetamise mõttes. Eesti ajaloolastele kongressist osavõtuks kutseid ei olnud saadetud. Nähtavasti jääb meie ajaloolaskonnal võimalikuks Skandinaavia uurimistööga vahetusse kontakti ja uurijatega kokkupuutesse astuda ainult Balti ajaloolastepäevadel.

L. Mark.

Berliinis ilmuva ajakirja „Familie, Sippe, Volk“, mis on Saksa tähtsamaks ja keskemaks teadusliku ning praktilise genealooa ajakirjaks, käesoleva aasta 4. ja 5. numbris ilmus dr. von Kruedener'ilt ülevaatlilik kirjutis „Deutsche Sippenforschung im Baltenland“. Kirjutise osas, mis puudutab genealooa seisukohalt tähtsamaid arhiivifonde Eesti ja Läti riikide arhiivides ning nende tegelikke kasutamisevõimalusi, antakse orienteeriv ülevaade ka vastavast kirjandusest. Autor märgib muuseas, et arhiivindus Eestis olevat kõrgel tasemel ja et R. Keskarhiivis valitsevat väga suur vastutulek genealoogilisele uurimisele. Autor on kasutanud rohkesti Balti ajaloolist ja genealoogilist kirjandust oma kirjutise jaoks, ms. Riigi Keskarhiivi publikatsioon. Artikkel osas, mis esitab andmeid Eesti arhiivide ja baltisaksa genealoogilise uurimise kohta Baltimail, on võrdlemisi asjalik ning kompetentne ülevaade mainitud küsimusest.

—v.

Köningsbergis ilmuva Ida-Euroopa kiriku- ja vaimuajaloolise ajakirja „Kyrios“ käesoleva aasta esimeses vihus leidub artikkel, mis oma aineala tõttu pälvib ka Eesti asjahuviliskonna tähelepanu. Jutt on nimelt Robert Stupperich'i artiklist „Motive und Masznahmen in der livländischen Bauernbewegung der Jahre 1845—47“. Tööks kasutatud trükitud allikatest seisab esikohal prof. H. Kruusi „Talurahva käärimine Lõuna-Eestis XIX sajandi 40-ndail aastail“, mis uurimusele autor ei keela tunnustust. Autor on püüdnud juurde tõmmata ka arhiiviainest, nimelt Riigi Keskarhiivis alalhoitavast Liivimaa Kubermangu Kantselei Arhiivist, ning on tähtsal määral kasutanud Preisi Peterburi saadiku kindral von Rochow'i Preisi Salajases Riigiarhiivis asuvaid aruandeid. Uurimus ei tõstata suuremaid probleeme, mida ei võimaldagi tema mahuline piiratus, kuid toob täiendusi ja üksikasju, kusjuures keskvalitsuse poliitika kõrval tulipunktis seisavad kohalikkude võimude vahekorrad ja tegevus. Mainitavad oleksid Rochow'i aruannete põhjal esitatavad andmed ja tema poolt antud kindralkuberner Golovini iseloomustus.

L. Mark.

Asjatundjaks Helsingi ülikooli üldise ajaloo professorile kandideerivate isikute kohta arvamuste avaldamisel on Helsingi ülikooli poolt palutud Riigi Keskarhiivi direktor dr. O. Liiv ja Tallinna linnaarhiivaar dr. P. Johansen, kes mõlemad on sellega ka nõustunud. Nimetatud professorile kandideerivad lektor dr. V. A. Nordman, dotsent dr. A. H. Korhonen ja dotsent dr. G. Mickwitz.

— i —

Vastutav toimetaja: O. Liiv.

Väljaandja: Akadeemiline Ajaloo-Selts.

K. Mattieseni trükikoda o./ü., Tartu, 1939.

EESTI RAHVA MUUSEUM

TARTU, RAADI MÕIS

TELEFON 20-03 JA 22-96

*

O S A K O N N A D :

esiajalooline, rahvateaduslik, kunsti- ja kultuurilooline.

V A A T E K O G U D avatud iga päev, peale esmaspäeva,
suvehooajal (16.V—15.IX) kl. 11—14,
talvehooajal (16.IX—15.V) kl. 12—14.
Seesolek vaatajaile on võimaldatud kl. 15-ni.

KÜLASTAMISMAKS: 35 s., pühapäevadel 25 s., õpilastele ja
ajateenijaile sõduritele 10 s. Koolid õpetajate juhatusel hinnata.

ERM-i Ühingu liikmetel, kunstnikel ja kunsti- ning käsitöökoolide
õpilastel vastava kaardi ettenäitamisel kogude külastamine tasuta.

TASULINE SELETUSTE andmine külastajaile 50 s. poole tunni eest.

*

Talvehooajal umbes kord kuus tasuta loengud eesti kunsti- ja
kultuuriajaloo kohta.

*

MUUSEUMIS MÜÜGIL: Eesti Rahva Muuseumi väljaanded ja
muud rahvateaduslikku kirjandust. Rikkalik valik piltpostkaarte
muuseumi kogudest, rahvarõivastest ja kommetest.

ERM-I VÄLJAANNETE PEALAO: „Postimehe“ raamatukauplus
Tartus, Suurturg 16 ja E. K. Ü. „Päevalehe“ raamatukauplus
Tallinnas, Pikk 2.

Soovitame oma suurlaost kvaliteet kaupu:

RAADIOAPARAATE: Philips, Blaupunkt, T. Telefoni Vabrik, Are jne.

ELEKTRITARBEID JA -MATERJALE: Elektri installatsiooni tööd.

FOTOAPARAATE: Zeiss, Voigtländer, Balda jt. Fotopaberid ja filmid.

EHITUSMATERJALE JA MAJAPIDAMISE TARBEID. Põllutööriistu ja -masinaid.

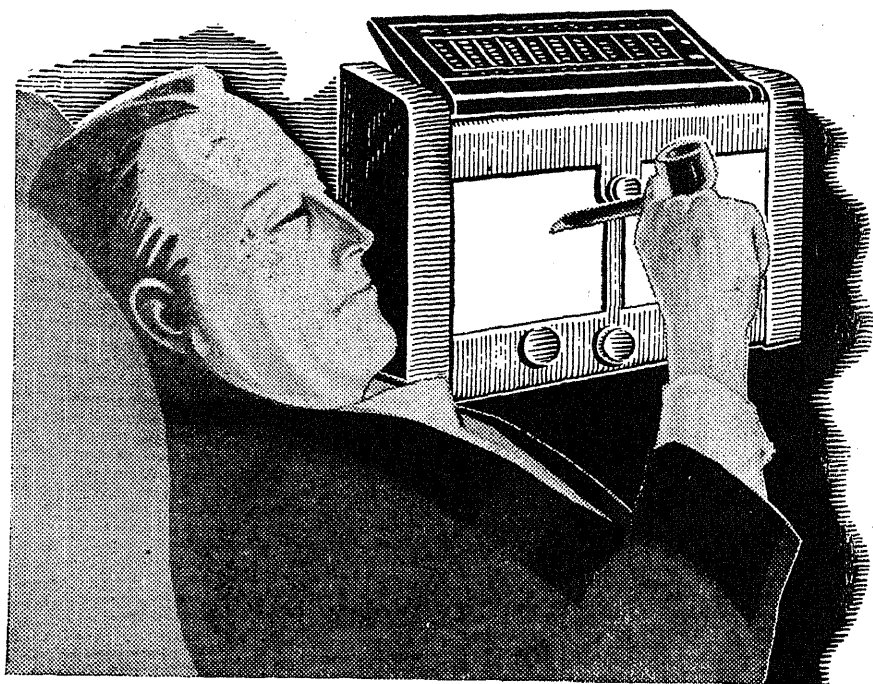
KIRJUTUSMASINAID: Hermes, Remington, Torpedo.

ARVUTUSMASINAID: Brunswiga-Miira.

JALGRATTAID: Husqvarna, Monark, Homeric, Esveco jne.

MOOTORRATTAID: D. K. W. ja N. S. U. **ADLER** autode esindus.

Soodsad maksutingimused!

K./M. VENNAD PRÜÜS

TARTU, KAUBAHOOV 20/21. TELEFONID: 32-92 JA 36-92.

OSAKONNAD: Valgas — Vabaduse 15, tel. 170.

Petseris — Vabaduse 7, tel. 160.

ESINDUSED KOGU LÕUNA-EESTIS.